

**Вищий навчальний заклад Укоопспілки  
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І  
ТОРГІВЛІ»  
(ПУЕТ)**

**Кафедра правознавства**

**А.С. Колісник**

**СІМЕЙНЕ ПРАВО**

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК  
для самостійного вивчення навчальної дисципліни  
підготовки бакалавра спеціальності 081 «Право»**

**Полтава – 2016**

**Укладач: Колісник А.С.**, к.ю.н., доцент кафедри правознавства Вищого навчального закладу Укоопспілки “Полтавський університет економіки і торгівлі”.

Рецензенти:

**Іваненко І.В.** – к.ю.н., доцент, суддя Апеляційного суду Черкаської області;

**Волошкевич Г.А.** – к.ю.н., доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін ННІ економіки і права ЧНУ ім. Б. Хмельницького.

Обговорено та схвалено на засіданні  
кафедри правознавства  
протокол № 11 від 30 червня 2016 р.  
Зав. кафедри  
\_\_\_\_\_ проф. Лаврик Г. В.

УЗГОДЖЕНО  
Начальник науково-методичного центру  
управління якістю діяльності  
«\_\_» \_\_\_\_\_ 2016 р.  
\_\_\_\_\_ доц. Огуй Н. І.

УЗГОДЖЕНО  
Директор науково-навчального  
центру  
«\_\_» \_\_\_\_\_ 2016 р.  
\_\_\_\_\_ доц. Герман Н.В.

© Колісник А.С., 2016 р.  
© ПУЕТ, 2016 р.

## ЗМІСТ

Вступ.....	4
Програма навчальної дисципліни .....	7
Тематичний план навчальної дисципліни.....	14
Методичні рекомендації до самостійного вивчення навчальної дисципліни.....	16
<b>Модуль 1. Загальна характеристика сімейного права.....</b>	<b>16</b>
Тема 1. Сімейне право як підгалузь цивільного права України	16
Тема 2. Джерела сімейного права .....	20
Тема 3. Сімейні правовідносини .....	24
Тема 4. Поняття шлюбу та сім'ї. Укладення шлюбу .....	27
Тема 5. Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні .....	31
<b>Модуль 2. Правове регулювання сімейних правовідносин.</b>	<b>36</b>
Тема 6. Особисті немайнові права й обов'язки подружжя.....	36
Тема 7. Майнові права та обов'язки подружжя.....	39
Тема 8. Правовідносини між батьками і дітьми .....	43
Тема 9. Припинення шлюбу .....	48
Тема 10. Усиновлення. Опіка та піклування. Патронат над дітьми.....	52
Індивідуальні завдання (навчально-дослідні проекти) для самостійної роботи студентів та методичні рекомендації до їх виконання.....	59
Перелік питань для підготовки до поточного контролю .....	66
Перелік питань для підготовки до підсумкового контролю.....	70
Порядок і критерії оцінювання знань студентів.....	74
Термінологічний словник .....	84
Список інформаційних джерел, основної використаної та рекомендованої для поглибленого вивчення курсу літератури	88

## **ВСТУП**

Зважаючи на актуальність вирішення численних проблем, пов'язаних з укладенням шлюбу та виникненням у зв'язку з цим різного роду сімейних відносин, вивчення дисципліни «Сімейне право» є важливим компонентом навчальної програми для студентів спеціальності 081 «Право». Слід зауважити, що важливим чинником побудови громадянського суспільства є наявність високого рівня правової освіченості громадян, зокрема в частині правового регулювання сімейних відносин. Саме сімейне право визначає правові основи побудови сім'ї в Україні.

**Предметом вивчення навчальної дисципліни** є врегульовані нормами права суспільні відносини з приводу особистих немайнових прав та обов'язків і тих майнових прав та обов'язків, що виникають на ґрунті шлюбу та сім'ї.

**Місце дисципліни в навчальному процесі** визначається її інтегральним характером, міждисциплінарним дискурсом, тісним зв'язком із базовими гуманітарними та фаховими спеціальними юридичними дисциплінами.

Міждисциплінарні зв'язки визначаються комплексним характером навчальної дисципліни, що тісно пов'язана з низкою навчальних дисциплін (правознавство, теорія держави і права, міжнародне право, конституційне, цивільне, трудове право тощо), знання змісту яких є необхідним для розуміння та кращого засвоєння принципів і норм національної системи права. Окрім цього, набуття студентами знань з «Сімейного права» сприятиме якіснішому засвоєнню ними неюридичних дисциплін, передбачених навчальними планами, оскільки дає основу для розуміння правового механізму регулювання суспільних відносин.

**Метою вивчення навчальної дисципліни** є: формування у студентів системи знань щодо правового регулювання сімейних відносин, умінь і навичок тлумачення та застосування чинного законодавства при вирішенні практичних завдань.

Завдання вивчення навчальної дисципліни полягають у оволодінні сукупністю **знань** з сімейного права, а також **умінь** та **навичок** застосовувати їх під час вирішення практичних

правових ситуацій. Останнє обумовлюється особливим значенням навчальної дисципліни «Сімейне право» у процесі підготовки фахівців юридичних спеціальностей. Увага акцентується на здобутті студентами знань і вмінь, необхідних у їхній майбутній практичній діяльності за фахом. Програма дисципліни містить теоретичний матеріал в обсязі, необхідному для формування у студентів умінь надалі самостійно орієнтуватися в сімейному законодавстві в разі виникнення такої потреби.

Основними завданнями навчальної дисципліни є:

- засвоєння основних понять сімейного права;
- з'ясування особливостей методів правового регулювання сімейних правовідносин;
- ознайомлення з джерелами сімейного права;
- формування вмінь і навичок самостійного пошуку необхідних нормативно-правових актів та правильного їх використання під час вирішення ситуаційних завдань.

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Сімейне право» студенти повинні:

**знати:**

- поняття сімейного права;
- методи регулювання сімейних правовідносин;
- класифікацію сімейних правовідносин;
- систему джерел сімейного права;
- засоби державної підтримки сім'ї, материнства та батьківства;
- особливості правового статусу суб'єктів сімейного права;
- порядок і умови укладання шлюбу, підстави його припинення та визнання недійсним;
- особисті та майнові права й обов'язки подружжя, батьків і дітей, підстави для позбавлення батьківських прав;
- правила опіки, піклування та реєстрації актів цивільного стану;
- судову практику в цивільних і сімейних справах.

**уміти:**

- правильно тлумачити та застосовувати норми сімейного права та законодавства у процесі роботи за фахом;
- шляхом поглибленого вивчення сімейного права проводити теоретичний та компаративний аналіз правових явищ і

тенденцій у сфері правового регулювання сімейних відносин;  
– використовувати відомості науки цивільного права під час дослідження сутності сімейних правовідносин;  
– самостійно формулювати свої думки, твердження, рекомендації щодо удосконалення системи сімейного права України у контексті світових інтеграційних процесів.

Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення навчальної дисципліни «Сімейне право» містить вступ, програму та тематичний план навчальної дисципліни, методичні рекомендації до її самостійного вивчення та виконання індивідуальних завдань, порядок та критерії оцінювання знань студентів, а також термінологічний словник та список рекомендованих джерел інформації.

Програма навчальної дисципліни «Сімейне право» затверджена вченою радою Вищого навчального закладу Укоопспілки «ПУЕТ» (протокол № \_\_ від 29.06.2016 р.)

# **ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ**

## **МОДУЛЬ 1**

### **ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СІМЕЙНОГО ПРАВА**

#### **Тема 1. Сімейне право як підгалузь цивільного права України**

Юридична природа сімейного права України. Методологічні, науково-теоретичні, законодавчі та інституційні основи сімейного права в Україні. Сімейне право у сучасній правовій доктрині України. Законодавчі основи сімейного права України.

Поняття сімейного права, його зміст та особливості. Функції сімейного права. Принципи сімейного права. Методи регулювання в сімейному праві України.

Система сімейного права України. Співвідношення та взаємодія сімейного права з цивільним та іншими галузями права.

Питання еволюції сімейного права України. Історичні витоки сімейного права України. Об'єктивні і суб'єктивні передумови формування сімейного права у правовій системі України.

Розвиток сімейного права в умовах реформування сімейних правовідносин в Україні. Сімейне право України в умовах світових інтеграційних економічних та державно-правових перетворень: тенденції і перспективи.

Етапи розвитку сімейного права.

#### **Тема 2. Джерела сімейного права**

Поняття, особливості та класифікація джерел сімейного права України.

Перші декрети Радянської влади з питань сім'ї та шлюбу, перший сімейний кодекс РСР, їх значення. Сімейний кодекс України 2002 року.

Конституція України як джерело сімейного права України.

Закони України та постанови Верховної Ради України як джерела сімейного права України.

Міжнародні договори як джерела сімейного права України. Договори, Постанови, Директиви, Рішення Європейського Союзу в системі джерел сімейного права України. Проблеми адаптації сімейного законодавства України до законодавства Європейського Союзу: тенденції та перспективи.

Укази Президента України, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади як джерела сімейного права України.

Рішення Конституційного Суду України у системі джерел сімейного права України. Акти органів судової влади з питань застосування законодавства у сфері регулювання сімейних відносин.

Засоби та шляхи вдосконалення сімейного законодавства України.

### **Тема 3. Сімейні правовідносини**

Механізм правового регулювання сімейних відносин. Поняття «сімейні правовідносини» в сучасних наукових дослідженнях. Ознаки сімейних правовідносин. Особливості сімейних правовідносин.

Склад сімейних правовідносин. Суб'єкти сімейних правовідносин. Об'єкти сімейних правовідносин, їх види та характеристика. Державні інституції (орган реєстрації актів цивільного стану, орган опіки та піклування, суд) та їх участь у виникненні, зміні чи припиненні сімейних прав та обов'язків.

Зміст сімейних правовідносин. Юридичні факти як підстави виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин.

Класифікація сімейних правовідносин у теорії цивільного права України.

Здійснення сімейних прав і виконання обов'язків, захист сімейних прав та інтересів судом, органами опіки та піклування, нотаріусом. Припинення дії, яка порушує право. Примусове виконання обов'язку. Відшкодування матеріальної шкоди. Санкції у структурі сімейних правовідносин. Відповідальність у сімейному праві.



#### **Тема 4. Поняття шлюбу та сім'ї. Укладення шлюбу.**

Поняття сім'ї, її значення. Родинність (кровне споріднення) і свояцтво. Поняття шлюбу. Правова природа шлюбу. Право на шлюб. Право на повторний шлюб. Право на шлюб с іноземцями. Фіктивний шлюб. Фактичний шлюб.

Умови вступу до шлюбу та порядок його укладення. Різностатевість шлюбу. Дотримання межі близькородинності. Одношлюбність. Досягнення шлюбного віку. Добровільність. Засвідчення добровільності шлюбу. Взаємна обізнаність наречених про стан здоров'я. Дійсність намірів. Перешкоди до вступу в шлюб.

Порядок укладення шлюбу. Подання заяви про реєстрацію шлюбу. Місце реєстрації шлюбу. Час реєстрації шлюбу. Державна реєстрація шлюбу. Органи реєстрації шлюбу. Вимога щодо присутності свідків. Право на вибір прізвища.

Недійсність шлюбу. Підстави визнання шлюбу недійсним. Поняття нікчемного шлюбу. Оспорювані шлюби. Право на позов про визнання шлюбу недійсним. Правові наслідки недійсності шлюбу. Загальні правові наслідки недійсності шлюбу. Особливі правові наслідки недійсності шлюбу. Недійсність шлюбу і спадкування. Права добросовісного подружжя. Легалізація незаконного шлюбу. Недійсність припиненого шлюбу. Визнання шлюбу неукладеним.

#### **Тема 5. Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні**

Реєстрація та розірвання шлюбу громадян України з іноземцями та шлюбу між іноземцями в Україні. Застосування в Україні законів іноземних держав та міжнародних договорів.

Поняття сімейних відносин з іноземним елементом. Особливості правового регулювання сімейних відносин за участю іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів. Колізійна норма сімейного права.

Визнання батьківства в Україні та батьківства, встановленого за межами України. Застосування законів іноземних держав. Визнання в Україні актів цивільного стану, зареєстрованих за законами іноземних держав.

Шлюб між громадянами України, які проживають за межами нашої держави, реєстрація в консульській установі або дипломатичному представництві України.

Шлюб між громадянами України, а також шлюб громадянина України з іноземцем, зареєстрований за межами України. Визнання розірвання шлюбу за межами України.

Особливості відносин усиновлення за участю іноземців та осіб без громадянства.

## **МОДУЛЬ 2.**

### **ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН**

#### **Тема 6. Особисті немайнові права й обов'язки подружжя**

Поняття та характеристика особистих правовідносин за участю подружжя. Види особистих немайнових прав та обов'язків подружжя. Право на вибір прізвища подружжя та на його зміну. Право на материнство. Право на батьківство. Право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності. Право на зміну прізвища. Право на розподіл обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї. Право на свободу та особисту недоторканність, на вибір місця проживання. Право подружжя на припинення шлюбних відносин.

Обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю.

#### **Тема 7. Майнові права та обов'язки подружжя**

Загальна характеристика майнових правовідносин подружжя. Законний правовий режим майна подружжя. Поняття права власності подружжя. Законодавство про право власності подружжя.

Правовий режим роздільного (особистого) майна подружжя. Об'єкти права особистої власності. Право на розпорядження своїм майном, заробітною платою, пенсією.

Право спільної сумісної власності подружжя. Презумпція спільної власності. Перетворення особистого майна у спільне. Придбання подружжям майна, приватизація квартири, спорудження житлового будинку. Розпорядження спільним майном. Право на визначення частки. Спір про розмір частки.

Відносини утримання подружжя. Права та обов'язки подружжя щодо утримання. Право одного з подружжя на утримання і способи його надання. Договір подружжя про надання утримання. Право на утримання після розірвання шлюбу. Визначення розміру аліментів за рішенням суду. Припинення права на утримання. Припинення права на утримання за домовленістю сторін. Позбавлення права на утримання чи обмеження його строком. Право кожного з подружжя на утримання у разі проживання з ним дитини та підстави припинення такого утримання. Право на утримання жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою або у будь-якому іншому шлюбі.

Особливості майнових правовідносин осіб, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу.

### **Тема 8. Правовідносини між батьками і дітьми**

Загальні підстави виникнення правовідносин між батьками і дітьми. Визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою. Оспорювання батьківства, материнства.

Підстави, порядок і наслідки позбавлення батьківських прав. Підстави та порядок поновлення батьківських прав. Відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав. Обов'язок батька, матері утримувати дитину та його виконання. Способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину. Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання.

Особисті немайнові права та обов'язки батьків і дітей. Види особистих немайнових прав. Рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини. Рівність прав та обов'язків дітей щодо батьків.

Особисті немайнові права дитини. Право на сім'ю. Право на ім'я та по батькові дитини. Право на зміну імені. Право на

місце проживання. Право на вибір місця проживання. Право на індивідуальність. Право на належне сімейне виховання. Право на повагу. Право на працю. Право на захист. Право на дитинство та інші права. Проблема дитячої безпритульності та бездоглядності.

Особисті немайнові обов'язки дитини щодо батьків. Обов'язок піклування.

### **Тема 9. Припинення шлюбу.**

Поняття припинення шлюбу. Підстави припинення шлюбу. Припинення шлюбу у зв'язку із смертю одного з подружжя. Припинення шлюбу внаслідок його розірвання. Мотиви, причини та підстави розірвання шлюбу. Порядок розірвання шлюбу органом реєстрації актів цивільного стану.

Розірвання шлюбу в судовому порядку. Розірвання шлюбу судом у порядку окремого провадження. Розірвання шлюбу судом у порядку позовного провадження.

Правові наслідки розірвання шлюбу. Режим окремого проживання подружжя. Визнання розірвання шлюбу фіктивним. Поновлення шлюбу після його розірвання.

Встановлення режиму окремого проживання подружжя. Інститут сепарації.

### **Тема 10. Усиновлення. Опіка та піклування. Патронат над дітьми**

Поняття та значення усиновлення. Право на усиновлення дитини. Суб'єкти відносин щодо усиновлення, вимоги, встановлені законом для усиновлювачів.

Умови усиновлення та порядок його здійснення. Право на таємницю перебування на обліку тих, хто бажає усиновити дитину. Забезпечення таємниці усиновлення.

Судова процедура розгляду заяв про усиновлення. Судові витрати, пов'язані з розглядом справи про усиновлення. Рішення суду про усиновлення.

Випадки усиновлення без згоди батьків дитини. Правові наслідки усиновлення. Момент усиновлення. Повне усиновлення. Неповне усиновлення. Державна реєстрація.

Права та обов'язки, що виникли у зв'язку з усиновленням між дитиною та усиновлювачем і його родичами. Позбавлення усиновлювача батьківських прав. Наслідки позбавлення усиновлювача батьківських прав. Поновлення батьківських прав усиновлювача.

Визнання усиновлення недійсним і його правові наслідки. Скасування усиновлення та його правові наслідки. Умови усиновлення. Облік дітей, які можуть бути усиновлені. Облік осіб, які бажають усиновити дитину. Порядок усиновлення.

Державна політика щодо утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Поняття опіки та піклування. Права та обов'язки опікуна, піклувальника дітей. Припинення опіки, піклування над дитиною. Патронат над дітьми.

## ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «СІМЕЙНЕ ПРАВО»

для студентів денної форми навчання  
спеціальності 081 «Право»

№ п/п	Назва модуля, теми	Кількість годин за видами занять			
		разом	аудиторні заняття		позааудитор ні заняття
			лекції	семінарські заняття	самостійна робота

1	2	3	4	5	6
<b>Модуль I. Загальні положення сімейного права</b>					
1.	Сімейне право як підгалузь цивільного права України	9	2	2	5
2.	Джерела сімейного права	9	2	2	5
3.	Сімейні правовідносини	9	2	2	5
4.	Поняття шлюбу та сім'ї. Укладення шлюбу	9	2	2	5
5.	Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні	9	2	-	7
Разом		45	10	8	
<b>Модуль II. Правове регулювання сімейних правовідносин</b>					
6.	Особисті немайнові права й обов'язки подружжя	9	2	2	5
7.	Майнові права та обов'язки подружжя	9	2	2	5

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
8.	Правовідносини між батьками і дітьми	9	2	2	5
9.	Припинення шлюбу	9	2	2	5
10.	Усиновлення. Опіка та піклування. Патронат над дітьми	9	2	-	7
	Разом	45	10	8	
	<i>Разом із навчальної дисципліни</i>	<b>90</b>	<b>20</b>	<b>16</b>	<b>54</b>

# МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО САМОСТІЙНОГО ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

## МОДУЛЬ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СІМЕЙНОГО ПРАВА

### Тема 1. Сімейне право як підгалузь цивільного права України.

*Основні терміни та поняття: сімейне право, цивільне право, підгалузь права, галузь права, правовий інститут, методи регулювання в сімейному праві, функції сімейного права, принципи сімейного права, система сімейного права*

Перша тема є вступною до вивчення навчальної дисципліни «Сімейне право». Слід звернути увагу на неоднозначне ставлення науковців до визначення сімейного права як складової частини цивільного права. Більшість із них вважає, що сімейне право є підгалуззю цивільного права, про що свідчить спільний предмет та методи правового регулювання.

Таким чином, сімейне право – це підгалузь цивільного права, яка регулює особисті немайнові та майнові відносини фізичних осіб, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї, тобто відносини між подружжям щодо порядку укладення шлюбу, особистих немайнових і майнових відносин між ними, порядку та умов припинення шлюбу, відносин між батьками й дітьми, іншими родичами. Крім того, сімейне право України регулює та охороняє відносини щодо усиновлення (удочеріння), опіки й піклування, патонату тощо.

Оскільки сімейне право є підгалуззю цивільного, воно регулює відносини, які становлять предмет останнього, а саме комплекс пов'язаних між собою майнових та особистих немайнових відносин. Також йому притаманний єдиний з цивільним правом метод правового регулювання. Разом з тим слід погодитися з тими правниками, які говорять про те, що поряд з диспозитивним методом, при регулюванні сімейних правовідносин активно використовується імперативний метод правового регулювання.



Досліджуючи питання принципів сімейного права слід врахувати, що це – основоположні ідеї, що висловлені в законі (або впливають з нього), відповідно до яких здійснюється регулювання відповідних відносин.

Основними принципами сімейного права України є: державна охорона сім'ї, материнства, батьківства; рівність учасників сімейних відносин; недопустимість державного або будь-якого іншого втручання в сімейне життя; пріоритет сімейного виховання; регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) між їх учасниками; пріоритет захисту прав та інтересів дітей та непрацездатних членів сім'ї.

Зверніть увагу, що сімейне право розуміється не тільки як підгалузь цивільного права, а й як навчальна дисципліна.

При цьому сімейне право України як навчальна дисципліна – це система наукових знань про сімейне право, обов'язкових для вивчення у вищих навчальних закладах.

Таким чином, терміном «сімейне право» охоплюються взаємопов'язані, але не тотожні поняття.

Оскільки сімейне право слід розглядати як підгалузь цивільного права і навчальну дисципліну, виходячи з цього й систему сімейного права необхідно розглядати в двох аспектах.

Система підгалузі сімейного права України – це структура підгалузі права, що включає норми та інститути.

Система навчальної дисципліни сімейного права містить загальну, особливу та спеціальну частини.

Сімейне право як система норм регулює комплекс різноманітних суспільних відносин, що складаються в процесі укладення шлюбу та сімейного життя. У цій внутрішньо узгодженій системі правові норми, блоки і елементи розміщені в ієрархічній послідовності. Правові інститути, їх елементи і блоки визначають права та обов'язки подружжя, регламентують відносини утримання тощо.

При вивченні функцій сімейного права необхідно відштовхуватись від визначення їх як основних напрямів правового регулювання сімейних відносин.

Основними функціями сімейного права України є: регулятивна; охоронна; виховна; превентивна.

### ***План лекційного заняття***

1. Поняття сімейного права.
2. Методи регулювання сімейних правовідносин.
3. Принципи сімейного права
4. Система сімейного права.
5. Функції сімейного права.

### ***План семінарського заняття<sup>1</sup>***

1. Юридична природа сімейного права України.
2. Сімейне право у сучасній правовій доктрині України.
3. Поняття сімейного права України, його зміст та особливості.
4. Система сімейного права України.
5. Співвідношення та взаємодія сімейного права з іншими галузями права.

### ***Тестові завдання для самоконтролю знань<sup>2</sup>***

1. Які суспільні відносини регулюються нормами сімейного права?
  - а) особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими;
  - б) майнові відносини;
  - в) особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими;
  - г) майнові та пов'язані з ними особисті немайнові сімейні відносини.
  
2. Сімейне право України – це:
  - а) галузь права, яка регулює сімейні відносини;
  - б) галузь права, яка регулює суспільні відносини в сфері укладення шлюбу;
  - в) підгалузь цивільного права, що регулює сімейні відносини;
  - г) галузь права, яка регулює майнові та особисті немайнові відносини.

---

<sup>1</sup> Необхідно опрацювати теоретичний матеріал відповідно до плану семінарського заняття з метою його подальшого обговорення на семінарському занятті

<sup>2</sup> Із запропонованих варіантів відповіді Вам необхідно обрати один, який є правильним.

3. Які з перелічених нижче відносин регулюються нормами сімейного права?

- а) кримінальні;
- б) трудові;
- в) майнові;
- г) земельні.

4. Сімейні правовідносини регулюються такими методами:

- а) методи дозволу, припису і заборони;
- б) деструктивний та методологічний методи;
- в) імперативний і диспозитивний;
- г) емпіричний метод та метод дозволу.

5. Диспозитивний метод, як один з методів регулювання сімейних відносин, полягає у:

- а) покладенні на суб'єктів сімейних правовідносин обов'язку вчинити певні дії, визначені законом;
- б) обмеженні вчиняти певні дії;
- в) вільному здійсненні тих видів діяльності, які не заборонені законом;
- г) прямій вказівці діяти певним чином.

### ***Навчальні завдання<sup>3</sup>***

1. Здійснити порівняльний аналіз дефініцій сімейного права.
2. Розмежувати поняття «підгалузь сімейного права» та «навчальна дисципліна «Сімейне право».
3. Скласти схему «Система сімейного права».
4. Систематизувати інформацію щодо основних проблем правового регулювання сімейних правовідносин та правових шляхів їх вирішення.

***Інформаційні джерела: 34, 37 – 40.***

---

<sup>3</sup> За результатами вирішення навчальних завдань рекомендується підготувати презентацію для її подальшого використання на семінарському занятті.

## **Тема 2. Джерела сімейного права.**

***Основні терміни та поняття:** джерела сімейного права, класифікація джерел сімейного права України, нормативно-правові акти, правові прецеденти, рішення Конституційного суду України, адаптація сімейного законодавства, вдосконалення сімейного законодавства України*

Опрацьовуючи цю тему, слід звернути увагу на базові поняття теорії держави і права, такі як право та його джерела, законодавство, нормативно-правовий акт, правовий прецедент, нормативно-правовий договір, правовий звичай. Це допоможе зрозуміти загальні риси джерел сімейного права, які притаманні праву уцілому. Потім необхідно з'ясувати особливості джерел сімейного права України.

Вивчення джерел сімейного права необхідно розпочати з визначення поняття джерел. Важливо врахувати, що Конституція є основоположним законом України, який містить в собі правові норми, що є основою сімейного права і сімейного законодавства. Особливу увагу необхідно звернути на статтю 51 Основного закону.

Особливо детально слід розглянути питання кодифікації сімейного законодавства. Так, важливо відмітити, що сімейні відносини в Україні врегульовано кодифікованим актом – Сімейним кодексом України (далі – СКУ).

Дискусійним є питання місця судової практики серед джерел сімейного права України. Слід пояснити, що судова практика – це діяльність суду по однаковому застосуванню норм права при розгляді спорів.

Відповідно до Закону України «Про судоустрій та статус суддів» Верховний Суд України узагальнює практику застосування права в Постановах Пленуму, звертається до Конституційного суду України за роз'ясненнями; Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України дають роз'яснення щодо застосування нормативних актів судами, аналізують судову статистику і практику, надають методичну допомогу судам першої інстанції.

Поміркуйте, чи відносяться Постанови Пленуму Верховного Суду України до джерел права. Зважте, що частина науковців відносить їх до джерел права, інші ж заперечують це, адже такі акти не містять нових правових норм, а лише роз'яснюють особливості застосування останніх.

По четвертому питанню лекції слід відмітити, що збільшення кількості шлюбів між громадянами України та інших держав породжує необхідність приєднання України до міжнародних договорів, якими врегульовано питання укладення шлюбів, стягнення аліментів і т.д.

Завершуючи вивчення другої теми курсу, необхідно окремо зупинитись на основних проблемах сімейного права, як-то: суперечливість, неповнота та декларативність законодавства; неоднакова практика застосування права. Проаналізуйте, які є правові шляхи вирішення зазначених проблем.

### ***План лекційного заняття***

1. Поняття джерел сімейного права.
2. Класифікація джерел сімейного права України.
3. Конституція України як джерело сімейного права України.
4. Міжнародні договори як джерела сімейного права України.
5. Шляхи вдосконалення сімейного законодавства України.

### ***План семінарського заняття***

1. Поняття, особливості та класифікація джерел сімейного права України.
2. Закони України та постанови Верховної Ради України як джерела сімейного права України.
3. Договори, Постанови, Директиви, Рішення Європейського Союзу в системі джерел сімейного права України.
4. Укази Президента України, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади як джерела сімейного права України.
5. Рішення Конституційного Суду України у системі джерел сімейного права України.

### ***Тестові завдання для самоконтролю знань***

1. Сімейний кодекс України прийнятий:
  - а) 10 січня 1999 року;

- б) 20 липня 2001 року;
- в) 10 січня 2002 року;
- г) 16 січня 2003 року

2. Сімейний кодекс України має:

- а) 5 розділів
- б) 6 розділів
- в) 7 розділів
- г) 8 розділів

3. Імперативний метод, як один з методів регулювання сімейних відносин, полягає у:

- а) вільному здійсненні тих видів діяльності, які дозволені законом;
- б) дозволі вчиняти певні дії;
- в) покладенні на суб'єктів сімейних правовідносин обов'язку вчинити певні дії, визначені законом;
- г) наданні особі права діяти певним чином.

4. Які з перелічених нижче актів не відносяться до джерел сімейного права?

- а) закони;
- б) підзаконні нормативно-правові акти;
- в) Постанови Верховної Ради України;
- г) індивідуальні правові акти.

5. Які з перелічених кодифікованих актів здійснюють регулювання сімейних правовідносин в Україні:

- а) Сімейний кодекс України;
- б) Аграрний кодекс України;
- в) Земельний кодекс України;
- г) Кодекс законів про працю України.

### *Навчальні завдання<sup>4</sup>*

---

<sup>4</sup> Вирішення цього та наступних подібних завдань (у письмовій формі з подальшим обговоренням на практичному занятті) передбачає його аналіз та

1. Адвокат на судовому засіданні стверджував, що суди мають враховувати, що до введення в дію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. фактичні шлюбні відносини мали такі самі правові наслідки, як і зареєстрований шлюб, за умови, що ці відносини не припинялися, але шлюб не був зареєстрований внаслідок смерті чи пропажі безвісти на фронті одного з подружжя. Оскільки норми законодавства колишнього СРСР із цих питань не суперечать Конституції та законам України, вони можуть застосовуватися судами на підставі постанови Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР».

У заяві до районного суду про стягнення аліментів позивач на обґрунтування своїх вимог послався на Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про деяку зміну порядку стягнення аліментів на неповнолітніх дітей» від 10.02.87.

*Чи відповідає чинному законодавству України точка зору адвоката?*

*Які групи відносин регулює СКУ?*

*Навести приклади і розробити структурно-логічну схему відносин, що регулюються СКУ.*

*Чи є чинними зазначені у задачі нормативні правові акти?*

2. Громадянин Іван, який постійно проживає в Росії, у 17-річному віці одружився на території України.

*Чи дійсний цей шлюб на території Росії, де шлюбний вік для обох статей становить 18 років?*

*Які законодавчі акти України регулюють шлюбні та сімейні відносини між іноземцями?*

*Навести приклади колізії законів щодо шлюбних і сімейних відносин. Як усуваються ці колізії?*

*Перелічити принципи сімейного права.*

***Інформаційні джерела: 34, 37 – 40.***

### Тема 3. Сімейні правовідносини.

*Основні терміни та поняття: сімейні правовідносини, ознаки сімейних правовідносин, особливості сімейних правовідносин, склад сімейних правовідносин, суб'єкти сімейних правовідносин, об'єкти сімейних правовідносин, зміст сімейних правовідносин, юридичні факти, класифікація сімейних правовідносин.*

Починати вивчення теми необхідно з детального визначення основних понять. Перш за все, слід з'ясувати значення терміну «сімейні правовідносини». Оскільки будь-яке визначення містить у собі основні ознаки предмета чи явища, для його правильного розуміння необхідно проаналізувати всі ознаки сімейних правовідносин.

Спеціальними ознаками сімейних правовідносин є такі: є видом суспільних відносин, що врегульовані нормами сімейного права; спеціальний суб'єктний склад (суб'єктами сімейних правовідносин можуть бути тільки фізичні особи); своєрідність юридичних фактів, які породжують сімейні правовідносини (шлюб, спорідненість, материнство, батьківство тощо); тривалість існування (сімейні відносини є тривалими за часом); індивідуалізація учасників і неможливість передачі прав та обов'язків іншим особам; особисто-довірчий характер відносин. До загальних ознак, тобто тих, що притаманні усім цивільним, у тому числі і сімейним правовідносинам, належать: рівність учасників правовідносин; автономія їх волі; майнова самостійність.

По першому питанню важливо також згадати, що загалом правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами права. Потім доцільно перейти до особливостей сімейних правовідносин, адже саме ними обумовлюється своєрідність визначення поняття сімейних правовідносин.

По другому питанню важливо наголосити, що такі елементи сімейних правовідносин, як суб'єкти, об'єкт та зміст утворюють



їх склад. Доречно відзначити, що деякі вчені виділяють і четвертий елемент – юридичні факти.

При вивченні третього питання необхідно встановити, що підставами виникнення будь-яких правовідносин, зокрема і сімейних, є юридичні факти, тобто життєві обставини, з якими закон пов'язує виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Серед юридичних фактів виділяють: події – життєві обставини, що не залежать від волі людей; дії – життєві обставини, які є наслідками вольової, свідомої поведінки людей; розрізняють активні і пасивні; правомірні і протиправні дії; адміністративні акти – владні розпорядження уповноважених органів, обов'язкові для відповідних суб'єктів.

Наявність кількох юридичних фактів у сукупності, які у сукупності є підставою виникнення, зміни та припинення аграрних правовідносин – це комплексний юридичний факт (юридичний склад).

Для впорядкування сімейні правовідносини прийнято класифікувати. Класифікацію можна здійснювати за різними критеріями: залежно від визначення чисельності суб'єктів; за кількісним складом суб'єктів; за функціональною роллю правових норм, на підставі яких вони виникають; залежно від змісту відносин; за характером дії зобов'язаного суб'єкта; залежно від поділу юридичних прав і обов'язків тощо.

### ***План лекційного заняття***

1. Поняття та особливості сімейних правовідносин.
2. Структурні елементи сімейних правовідносин.
3. Підстави виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин.
4. Класифікація сімейних правовідносин.

### ***План семінарського заняття***

1. Механізм правового регулювання сімейних відносин.
2. Поняття «сімейні правовідносини» в сучасних наукових дослідженнях.
3. Склад сімейних правовідносин.
4. Суб'єкти сімейних правовідносин.
5. Об'єкти сімейних правовідносин, їх види та характеристика.

## *Тестові завдання для самоконтролю знань*

1. Зарученими вважаються особи:
  - а) які одружилися;
  - б) які подали заяву до органу ДРАЦСу про реєстрацію шлюбу;
  - в) які бажають одружитися;
  - г) які подають заяву до органу ДРАЦСу про розлучення;
  
2. Що, крім суб'єктів та об'єктів, відноситься до елементів сімейних правовідносин?
  - а) об'єктивна сторона сімейних правовідносин;
  - б) суб'єктивна сторона сімейних правовідносин;
  - в) зміст сімейних правовідносин;
  - г) причинний зв'язок між суб'єктом та об'єктом.
  
3. Під подіями, як однієї із підстав виникнення, зміни і припинення сімейних правовідносин, розуміють:
  - а) юридичні факти, які виникають незалежно від волі людей;
  - б) юридичні факти, які виникають за волею людей;
  - в) сукупність дій та нормативних актів, на підставі яких ці дії вчиняються;
  - г) нормативні акти, прийняті компетентними органами;
  
4. Які з перелічених нижче відносин можна віднести до сімейних правовідносин:
  - а) земельні;
  - б) податкові;
  - в) аліментні;
  - г) трудові.
  
5. Сімейні правовідносини регулюються такими методами:
  - а) методи дозволу, припису і заборони;
  - б) диспозитивним методом;
  - в) імперативним методом;
  - г) правильні варіанти б) і в).

### **Навчальні завдання**

1. Студентка з України одружилася з іноземним студентом і переїхала з ним до Болгарії, не змінивши громадянства.

*Чи повинна вона дотримуватись вимог іноземного законодавства у шлюбно-сімейних відносинах?*

2. Особа без громадянства, яка постійно проживає в Україні, має намір взяти шлюб з іноземцем.

*Чи користується особа без громадянства в Україні правами і чи виконує обов'язки в шлюбних та сімейних відносинах нарівні з громадянами України?*

*Які документи подає особа без громадянства, яка постійно (тимчасово) проживає в Україні, для реєстрації шлюбу?*

**Інформаційні джерела:** 34, 37 – 40.

### **Тема 4. Поняття шлюбу та сім'ї. Укладення шлюбу.**

**Основні терміни та поняття:** шлюб, сім'я, місце реєстрації шлюбу, час реєстрації шлюбу, свідки, орган реєстрації шлюбу.

Питання правового регулювання укладення шлюбу продовжує залишатись актуальним, що обумовлюється переходом на інший рівень розвитку названого інституту (зокрема визнанням фактичних шлюбів).

По першому питанню лекції слід відмітити, що відповідно до ст. 1 Сімейного кодексу України сім'я – це об'єднання осіб, пов'язаних між собою спільністю проживання, побуту та взаємними правами та обов'язками.

Однак є винятки щодо спільності проживання: 1) подружжя, що окремо проживає у зв'язку з навчанням, роботою тощо; 2) дитина; 3) одинока особа.

Виділяють такі підстави виникнення сім'ї:

- Шлюб;
- Кровне споріднення;
- Усиновлення;

– Інші підстави, що не суперечать закону та моральним засадам суспільства (ст. 3 СКУ).

Про значення сім'ї свідчить її посиленна державна охорона (ст. 5 СКУ).

По третьому питанню лекції слід зауважити, що шлюб – це сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану (ст. 21 СКУ).

Умовами укладення шлюбу є обставини, наявність яких необхідна для того, щоб шлюб мав юридичну силу.

Позитивні обставини:

– Досягнення шлюбного віку (ст. 22 СКУ);

– Добровільність шлюбу (ст. 24 СКУ);

Негативні обставини:

– Перебування у зареєстрованому шлюбі (ст. 25 СКУ);

– Наявність родинних зв'язків прямої лінії споріднення (ст. 26 СКУ);

– Визнання особи недієздатною (ст. 39 СКУ);

– Фіктивність шлюбу (ст. 40 СКУ);

– Приховання тяжкої хвороби, яка небезпечна для другого з подружжя чи нащадків (ст. 41 СКУ).

Щодо порядку укладення шлюбу, то він включає:

– Подання заяви про реєстрацію шлюбу (ст. 28 СКУ);

– Перебування у статусі наречених (ознайомлення з правами та обов'язками, станом здоров'я, підготовка до весілля);

– Реєстрація шлюбу (час – один місяць ст. 32 СКУ; місце – за місцем проживання чи ін. ст. 33 СКУ; форма – проста чи урочиста ст. 33 СКУ, обрання прізвища);

– Виникнення правових наслідків (ст. 36 СКУ) з моменту видачі свідоцтва про шлюб.

### ***План лекційного заняття***

1. Поняття сім'ї, її значення.
2. Родинність (кровне споріднення) і свояцтво.
3. Поняття шлюбу.
4. Умови вступу до шлюбу та порядок його укладення.

### ***План семінарського заняття***

1. Правова природа шлюбу.

2. Право на шлюб.
3. Право на шлюб с іноземцями.
4. Фактичний шлюб.
5. Порядок укладення шлюбу.

***Тестові завдання для самоконтролю знань***

1. Шлюб реєструється після спливу:
  - а) 6 місяців з дня подання заяви;
  - б) 3 місяців з дня подання заяви;
  - в) 1 місяця з дня подання заяви;
  - г) 10 днів після подання заяви.
  
2. Зарученими вважаються особи:
  - а) які одружилися;
  - б) які подали заяву до органу ДРАЦСу про реєстрацію шлюбу;
  - в) які бажають одружитися;
  - г) які подають заяву до органу ДРАЦСу про розлучення.
  
3. Шлюбний вік встановлений:
  - а) для чоловіків 18 років, для жінок – 17 років
  - б) для чоловіків і жінок 18 років
  - в) для чоловіків 17 років, для жінок – 16 років
  - г) для чоловіків 18 років, для жінок – 16 років
  
3. Порядок укладення шлюбу врегулює:
  - а) Шлюбно-сімейний кодекс України;
  - б) Цивільний кодекс України;
  - в) Земельний кодекс України;
  - г) Сімейний кодекс України.
  
4. Вільний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органах РАЦСу – це:
  - а) сім'я;
  - б) шлюб;
  - в) цивільний шлюб;
  - г) правильні варіанти б) і в).

5. Подання заяви про шлюб можлива через представника у разі, якщо:

- а) є нотаріально посвідчена довіреність на представника;
- б) заяву подає законний представник;
- в) немає заперечень під час одруження;
- г) правильна відповідь не зазначена.

### ***Навчальні завдання***

1. Ірина у 10-річному віці залишилася сиротою, і її взяв на виховання дядько, у якого був рідший син Андрій. Згодом діти покохали один одного і вирішили побратися. Батьки Андрія не заперечували проти шлюбу. Завідувачка органом РАЦС не прийняла заяви, пояснивши, що шлюб не може бути зареєстрований, оскільки Ірина та Андрій близькі родичі.

*Розкрити зміст термінів «шлюб», «фактичний шлюб», «фіктивний шлюб», «родичі» та «близькі родичі», «шлюб, що не відбувся».*

*Назвати перешкоди до взяття шлюбу.*

*За яких умов фактичні шлюбні відносини мають юридичне значення?*

*Назвати негативні наслідки фактичних шлюбних відносин.*

*Яка Ваша думка щодо легалізації свободи шлюбних відносин?*

*Чи можна оспорювати відмову в реєстрації шлюбу і до якого органу?*

2. Чалий звернувся з позовом про визнання шлюбу, зареєстрованого між померлим батьком позивача Власенком і Смалько, недійсним. Позивач показав, що реєстрацію шлюбу було проведено у приміщенні лікарні без дотримання місячного строку з дня подачі заяви до органів РАЦС, і що цей шлюб є фіктивним, бо він укладений напередодні смерті Власенка, який уклав шлюб лише для того, щоб позбавити спадщини свого єдиного спадкоємця за законом – брата, з яким померлий був у поганих стосунках. На суді з'ясувалося, що Власенко і Смалько насправді довгий час були у близьких стосунках. Лікар, якого було викликано як свідка, показав, що Власенко до моменту смерті був при свідомості.

*Як слід вирішити цю справу?*

*З якого моменту виникають подружні права та обов'язки.*

*Навести приклад винятку з встановленого правила щодо моменту виникнення шлюбних відносин.*

*Розробіть структурно-логічну схему прав та обов'язків подружжя.*

**Інформаційні джерела:** 34, 37 – 40.

### **Тема 5. Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні.**

**Основні терміни та поняття:** іноземець, апатрид, біпатрид, громадянин, міжнародний договір, дипломатичне представництво, консульська установа.

Перш за все, слід відмітити, що сімейні правовідносини з іноземним елементом – це відносини, суб'єктами (суб'єктом) яких є іноземці або апатриди, або виникнення, зміна, припинення яких пов'язані з юридичним фактом, що має місце за кордоном.

Правове регулювання цього питання здійснюється СКУ (розділ 6); Законом України «Про міжнародне приватне право» (розділ 9); Мінською конвенцією «Про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах»; договори про співпрацю з Польщею, Латвією, Литвою, Естонією, Грузією, Молдовою, Узбекистаном тощо.

Іноземний елемент – це ознака, що характеризує приватно-правові відносини, що регулюються цим законом, та виявляється в одній або кількох з таких форм: а) хоча б один учасник правовідносин є громадянином України, який проживає за кордоном, іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою; б) об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави; в) юридичний факт, який створює, змінює або припиняє правовідносини, мав чи має місце на території іноземної держави.

Далі необхідно визначити, що являє собою колізійна норма. Так, колізійна норма сімейного права – це норма, що визначає, право якої держави підлягає застосуванню до правовідносин з іноземним елементом.

Елементами колізійної норми є: 1) об'єм; 2) прив'язка.

На шлюб з іноземним суб'єктом поширюється національний режим правового регулювання (закон місця одруження).

Щодо форми шлюбу, то в різних державах існують такі:

- Світський шлюб;
- Церковний шлюб;
- Явочний шлюб;
- Рукавичковий шлюб;
- Консульський шлюб.

Матеріальні умови взяття шлюбу в Україні визначаються СКУ.

Також Україна визнає шлюби між іноземцями та особами без громадянства, укладені за законом місця укладення.

Однак щодо громадян України мають бути дотримані умови дійсності шлюбу, визначені СКУ.

Правові наслідки шлюбу визначаються спільним особистим законом подружжя, а за його відсутності – правом держави, у якій воно мало останнє спільне місце проживання, а за відсутності – можна обрати право (шлюбний договір).

Правовідносини батьків і дітей визначаються особистим законом дитини чи правом, який має найтісніший зв'язок з цими відносинами, якщо воно є більш сприятливим для дитини.

Аліменти сплачуються за правом держави, де проживає дитина, в іншому разі спільним законом платника і одержувача аліментів.

Правові наслідки припинення шлюбу визначаються спільним особистим законом подружжя, а за його відсутності – правом держави, у якій воно мало останнє спільне місце проживання, а за відсутності – можна обрати право (шлюбний договір).

Розірвання шлюбу між громадянами України, які постійно проживали за межами України допускається за законом відповідної держави і буде дійсним в Україні, якщо на момент розірвання вони постійно проживали за межами України.

Якщо за українським законодавством допускається розірвання шлюбу через РАЦС, громадяни України, що постійно проживають в іншій державі, можуть розірвати шлюб у консульській установі.

Розірвання шлюбів іноземців з дотриманням законів їх громадянства буде визнаватись в Україні в будь-якому разі.

Правила розірвання шлюбу (за Мінською конвенцією):



- 1) в момент подачі заяви про розлучення подружжя має бути громадянами країни-учасниці Конвенції;
- 2) якщо держави громадянства різні, застосовується закон країни, в якій розміщена установа, що розриває шлюб;
- 3) якщо подружжя проживає у різних країнах, вони можуть вибрати країну, де буде розриватись шлюб.

Певні особливості мають відносини з усиновлення, яке здійснюється за участю іноземців та осіб без громадянства.

### ***План лекційного заняття***

1. Поняття сімейних відносин з іноземним елементом.
2. Особливості правового регулювання сімейних відносин за участю іноземців та осіб без громадянства.
3. Реєстрація та розірвання шлюбу громадян України з іноземцями та шлюбу між іноземцями в Україні.
4. Шлюб між громадянами України, які проживають за межами нашої держави.
5. Особливості відносин усиновлення за участю іноземців та осіб без громадянства.

### ***Питання, винесені на самостійне опрацювання***

1. Колізійна норма сімейного права.
2. Визнання батьківства в Україні та батьківства, встановленого за межами України.
3. Шлюб між громадянами України, які проживають за межами нашої держави

### ***Тестові завдання для самоконтролю знань***

1. Консолідація, як один із засобів вдосконалення сімейного законодавства – це:

а) такий засіб удосконалення нормативних актів, коли в них включаються всі подальші зміни та доповнення, а частини, які втрачали своє значення, навпаки, вилучаються з акту;

б) діяльність щодо об'єднання законодавства в укрупнені акти, кодекси; це такий спосіб систематизації законодавства, при якому упорядкування форми раніше виданого

законодавства провадиться поряд з удосконаленням його змісту по суті;

в) об'єднання нормативних актів, виданих у різний час з одного й того ж питання, але зосереджених у різних актах, у новий єдиний акт зведеного характеру;

г) правотворча діяльність компетентних органів по усуненню з законодавчих актів колізій.

2. Інкорпорація як один із засобів вдосконалення сімейного законодавства – це:

а) такий засіб удосконалення нормативних актів, коли в них включаються всі подальші зміни та доповнення, а частини, які втрачали своє значення, навпаки, вилучаються з акта;

б) діяльність щодо об'єднання законодавства в укрупнені акти, кодекси; це такий спосіб систематизації законодавства, при якому упорядкування форми раніше виданого законодавства провадиться поряд з удосконаленням його змісту по суті;

в) об'єднання нормативних актів, виданих у різний час з одного й того ж питання, але зосереджених у різних актах, у новий єдиний акт зведеного характеру;

г) правотворча діяльність компетентних органів по усуненню з законодавчих актів колізій.

3. Кодифікація, як один із засобів вдосконалення сімейного законодавства, - це:

а) такий засіб удосконалення нормативних актів, коли в них включаються всі подальші зміни та доповнення, а частини, які втрачали своє значення, навпаки, вилучаються з акта;

б) діяльність щодо об'єднання законодавства в укрупнені акти, кодекси; це такий спосіб систематизації законодавства, при якому упорядкування форми раніше виданого законодавства провадиться поряд з удосконаленням його змісту по суті;

в) об'єднання нормативних актів, виданих у різний час з одного й того ж питання, але зосереджених у різних актах, у новий єдиний акт зведеного характеру;

г) правотворча діяльність компетентних органів по усуненню з законодавчих актів колізій.

4. Колізійні норми сімейного права містяться у:

- а) Законі України «Про міжнародне приватне право»;
- б) Законі України «Про нотаріат»;
- в) Законі України «Про шлюб»;
- г) Цивільному кодексі України.

5. Укладення шлюбу між іноземцями в Україні врегульовано:

- а) Сімейним кодексом України;
- б) Законом України «Про міжнародне приватне право»;
- в) Законом України «Про нотаріат»;
- г) Цивільним кодексом України.

### ***Навчальні завдання***

1. Поясніть, як визначаються особисті та майнові правовідносини подружжя якщо:

- подружжя має постійне місце проживання у Вільнюсі;
- один з подружжя проживає у Вільнюсі, а інший – у Києві, і вони мають одне і те саме громадянство;
- один із подружжя є громадянином України і проживає в Києві, а інший – Литви і проживає у Вільнюсі;
- вказані особи не мали спільного місця проживання на території України та Литви.

2. Консульською конвенцією між Україною і Туркменистаном (конвенцію ратифіковано Законом України № 529-XIV від 19 березня 1999 року) встановлено, що консульська посадова особа має право реєструвати одруження та розірвання шлюбів між громадянами акредитуючої держави згідно із законодавством акредитуючої держави.

*Чи зобов'язані громадяни Туркменистану, які уклали консульський шлюб, дотримуватися законів та правил держави перебування щодо сімейних відносин?*

*Хто здійснює нагляд за станом утримання та виховання дітей – громадян України, усиновлених іноземними громадянами, до досягнення ними 18-річного віку?*

*Назвати три нормативних акти, що регулюють взяття консульських шлюбів.*

*Пояснити зміст термінів «право крові» та «право ґрунту».*

**Інформаційні джерела:** 34, 37 – 40.

## **МОДУЛЬ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН**

### **Тема 6. Особисті немайнові права й обов'язки подружжя**

**Основні терміни та поняття:** *особисте немайнове право, особистий немайновий обов'язок, індивідуальність, честь, гідність, особиста недоторканність, подружжя, чоловік, дружина, батьківство, материнство.*

Особисті відносини між подружжям, безумовно, займають важливе місце у житті подружжя. Однак, далеко не всі немайнові відносини регулюються правом. Відносини дружби, любові, поваги, відповідальності один перед одним не підлягають правовому регулюванню. За межами права лежить і більшість відносин, що складаються у повсякденному житті подружжя. Тому серед відносин подружжя, регульованих правом, особистим стосункам відводиться значно менше місця, ніж майновим. Так, глава 6 СКУ присвячена особистим немайновим правам і обов'язків подружжя, складається всього з двох статей, тоді як майнові відносини подружжя регулюються сімнадцятьма статтями. Навіть у тих випадках, коли особисті немайнові права закріплюються нормами сімейного права, в багатьох випадках це всього лише норми-декларації, тому що застосування санкцій за порушення цих прав неможливо. Перш за все мова йде про норми, що закріплюють рівність подружжя у вирішенні питань сімейного життя.

По другому питанню лекції слід зазначити, що норми, які регулюють особисті немайнові відносини подружжя, можна умовно поділити на три групи. Першу складають норми, які є за

правовою природою нормами конституційного права, що закріплюють право подружжя на вибір роду занять, професії, місця проживання. У другу входять вже згадані норми-декларації, позбавлені санкцій. І лише третя група складається зі звичайних сімейно-правових норм, забезпечених санкціями.

Норми першої групи в цілому ґрунтуються на принципі, що зміна сімейно-правового статусу громадян не впливає на їх конституційні права. Відповідно до ст.31 СКУ подружжя вільні у виборі роду занять, професії, місця перебування і проживання. Всі ці права є елементами загального конституційного статусу громадян і в тому чи іншому вигляді закріплені в Конституції. Перш за все п.3 ст. 19 Конституції України проголошує рівність прав чоловіка і жінки незалежно від того, перебувають вони в шлюбі чи ні, отже, вступ у шлюб не може призвести до применшення їх конституційних прав. Право на вибір роду занять і професії визначено в п.1 ст.37 Конституції України і також не залежить від сімейного статусу громадян. Право на вільний вибір місця перебування і проживання закріплено п.1 ст.27 Конституції України. Таким чином, всі права, перераховані в п.1 ст.31 СКУ, є лише повторенням в сімейному законодавстві конституційних норм в певному сімейно-правовому ракурсі. Так, право на вільний вибір місця проживання та місця перебування означає, що подружжя не зобов'язане проживати спільно.

Далі доцільно проаналізувати окремо перелічені та інші права та обов'язки подружжя.

### *План лекційного заняття*

1. Поняття та характеристика особистих немайнових правовідносин за участю подружжя.
2. Види особистих немайнових прав та обов'язків подружжя.
3. Право на вибір прізвища подружжя та на його зміну.
4. Право на материнство та батьківство.
5. Обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю. Поняття сімейного підприємства корпоративного типу.

### ***План семінарського заняття***

1. Право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності.
2. Право на зміну прізвища.
3. Право на розподіл обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї.
4. Право на свободу та особисту недоторканність, на вибір місця проживання.
5. Право подружжя на припинення шлюбних відносин.

### ***Тестові завдання для самоконтролю знань***

1. Визначити особисте немайнове право:
  - а) на батьківство;
  - б) на утримання;
  - в) на аліменти;
  - г) на майно, набуте за час шлюбу.
  
2. Визначити нормативний акт, який визначає особисті немайнові права подружжя:
  - а) Сімейний кодекс України;
  - б) Закон України «Про фермерське господарство»;
  - в) Земельний кодекс України;
  - г) Цивільний кодекс України.
  
3. Визначити основні види прав подружжя:
  - а) особисті немайнові;
  - б) майнові;
  - в) житлові;
  - г) правильний варіант а) і б).
  
4. Визначити особисте немайнове право подружжя:
  - а) на повагу до своєї індивідуальності;
  - б) на турботу про іншого з подружжя;
  - в) на спільну сумісну власність;
  - г) на роздільну власність.
  
5. Визначити особистий немайновий обов'язок подружжя:

- а) на повагу до своєї індивідуальності;
- б) турбуватися про іншого з подружжя;
- в) на спільну сумісну власність;
- г) на роздільну власність.

### ***Навчальні завдання***

1. Подружжя домовилося, що дружина поїде на стажування до Англії, а чоловік працюватиме і доглядатиме за дитиною.

*Чи порушує така угода принцип рівності між подружжям, якщо подружжя добровільно її уклало?*

*Пояснити рівність подружніх прав і обов'язків?*

2. Оксана Авриненко звернулася до суду з позовом про розірвання шлюбу, посилаючись на те, що її чоловік вимагає, щоб вона залишила роботу за фахом і працювала тільки у його приватній фірмі, доглядала за дитиною і проживала з його батьками.

*Чи має одружена особа право самостійно вибирати роботу і місце проживання?*

*Чи може бути задоволений цей позов? Пояснити чому.*

***Інформаційні джерела: 34, 37 – 40.***

### **Тема 7. Майнові права та обов'язки подружжя.**

***Основні терміни та поняття:*** майнове право, майновий обов'язок, подружжя, чоловік, дружина, спільна сумісна власність, роздільна власність, шлюбний договір, утримання, аліменти.

Розгляд питань необхідно розпочати зі з'ясування сутності поняття «майнові права та обов'язки подружжя».

Так, майнові правовідносини подружжя являють собою складний комплекс взаємопов'язаних дій щодо володіння, користування і розпорядження майном. Право визначає основні параметри поведінки подружжя в майновій сфері, зокрема закріплює, яке майно знаходиться у власності обох подружжя або кожного з них, встановлює обсяг прав і обов'язків подружжя

щодо цього майна, умови їх реалізації, порядок набуття та відчуження майна, відповідальність подружжя за загальними або особистими зобов'язаннями. Таким чином, сімейне законодавство закріплює певний правовий стан подружнього майна, його правовий режим.

Визначення поняття правового режиму майна подружжя може бути здійснено на основі загальнотеоретичних уявлень про правовий режим того чи іншого правового явища. Найбільш узагальнено правовий режим може розглядатися як порядок регулювання, який виражений в комплексі правових засобів, хатеризується особливим поєднанням дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань, що створюють особливу спрямованість регулювання.

Грунтуючись на цих положеннях, можна перейти безпосередньо до аналізу правового режиму майна подружжя. Цей режим, або порядок регулювання, створюється в результаті впливу на майнові відносини подружжя сукупності взаємопов'язаних правових засобів (дозволів, заборон і позитивних обов'язань), в результаті чого самі майнові правовідносини формуються в певному напрямку, набувають загальний стрій, систему. При цьому регулювання здійснюється правовими засобами, об'єднаними загальними основоположних положеннями, принципами, які пронизують всю правову регулюючу матерію.

З урахуванням цього правовий режим майна подружжя можна розглядати як цілісну систему регулятивного характеру, що включає сукупність правових засобів (дозволів, заборон і позитивних зобов'язування), яка характеризується спільністю основних положень (принципів) і встановлює умови та порядок виникнення і припинення прав і обов'язків подружжя щодо майна, обсяг цих прав, порядок їх здійснення та захисту, а також майнову відповідальність подружжя за їх загальним і особистим майновим зобов'язаннями.

Правовий режим майна подружжя визначається в залежності від того, ким він устанавлений – законодавцем чи самими учасниками майнових відносин – подружжям. У зв'язку з цим можна говорити про законне та договірне правових режимах подружнього майна. Законний режим означає, що комплекс



подружніх прав і обов'язків щодо майна, порядок придбання та відчуження цього майна, правомочності щодо його володіння і користування, а також розмір відповідальності подружжя за загальним і особистим боргах визначаються чинним законодавством. У разі виникнення спору між сторонами він розглядається відповідно до чинним цивільним та сімейним законодавством. Договірний режим передбачає, що права і обов'язки подружжя щодо їх спільного і роздільного майна, а також питання їх відповідальності за боргами визначаються самими подружжям шляхом складання шлюбного контракту. При виникненні спору між сторонами, він також розглядається на основі чинного законодавства, однак майнові права, обов'язки подружжя та обсяг їх відповідальності визначаються з урахуванням положень шлюбного контракту, укладеного сторонами.

#### ***План лекційного заняття***

1. Загальна характеристика майнових правовідносин подружжя.
2. Законний правовий режим майна подружжя.
3. Поняття права власності подружжя.
4. Законодавство про право власності подружжя.

#### ***План семінарського заняття***

1. Правовий режим роздільного (особистого) майна подружжя.
2. Об'єкти права особистої власності.
3. Право на розпорядження своїм майном, заробітною платою, пенсією.
4. Право спільної сумісної власності подружжя.
5. Придбання подружжям майна, приватизація квартири, спорудження житлового будинку.

#### ***Тестові завдання для самоконтролю знань***

1. Шлюбний контракт укладається:
  - а) в усній формі;
  - б) в письмовій формі з нотаріальним посвідченням;
  - в) в простій письмовій формі;
  - г) в будь-якій формі.

2. Визначити майнове право подружжя:

- а) на майно, набуте за час шлюбу;
- б) не успадковане іншим з подружжя майно;
- в) надавати утримання;
- г) правильна відповідь не зазначена.

3. Що не може бути підставою припинення права приватної власності на успадковану за час шлюбу земельну ділянку чи її частину:

- а) добровільна відмова від земельної ділянки її власника;
- б) відчуження земельної ділянки за рішенням її власника;
- в) відчуження земельної ділянки для суспільних потреб;
- г) систематичної несплати орендної плати за користування земельною ділянкою.

4. Який орган здійснює державну реєстрацію успадкованого за час спільного проживання нерухомого майна одним з подружжя:

- а) державний реєстратор;
- б) головне управління юстиції області;
- в) правильними є варіанти а) і б);
- г) нотаріус.

5. Чи потрібна згода дружини на продаж нерухомого майна, набутого за час шлюбу?

- а) потрібна у будь-якому разі;
- б) не потрібна;
- в) залежить від вартості майна;
- г) лише при наявності спору.

### ***Навчальні завдання***

1. Подружжя тривалий час проживало окремо, фактично спільне життя припинилось, але шлюб не було розірвано в установленому законом порядку. У цей час дружина, яка проживала з батьками, придбала однокімнатну квартиру.

*Які критерії визначатимуть належність майна до спільної власності подружжя?*

*Пояснити терміни: «володіння майном», «користування*

*майном» та «розпорядження майном».*

*Чи може бути проведено поділ спільного майна подружжя під час перебування у шлюбі (після розірвання шлюбу)?*

2. Під час розірвання шлюбу між подружжям не досягнуто згоди з приводу поділу майна, яке вони нажили за 25 років спільного життя. Чоловік, науковий співробітник, придбав велику наукову бібліотеку, подружжя придбало гарнітури жилої кімнати, спальні, кабінету, а також люстри тощо. Чоловік претендував на жилий будинок, який дружина одержала у дарунок від батьків до одруження.

*Як суд повинен поділити майно між подружжям?*

*За якої умови чоловік матиме право і на будинок, дарований дружині?*

***Інформаційні джерела: 34, 37 – 40.***

## **Тема 8. Правовідносини між батьками і дітьми**

***Основні терміни та поняття:*** походження дитини, правовідносини, батьки, діти, особисте немайнове право, майнове право, особистий немайновий обов'язок, майновий обов'язок, утримання батьків, утримання дітей.

Перш за все слід прояснити, що науковці виділяють такі групи майнових правовідносин батьків і дітей: 1) з приводу майна; 2) щодо утримання.

Також визначаються види майнових правовідносин за джерелом набуття майна:

- Набуті батьками та призначені для потреб сім'ї;
- Набуті за рахунок спільної праці чи спільних коштів батьків і дітей;
- Набуті дітьми.

Ст. 173 СКУ закріплює принцип роздільності майна батьків і дітей.

За загальним правилом майно належить батькам, а те, що придбане батьками для виховання, навчання, розвитку дитини – її власним.

Слід відмітити, що батьки управляють майном своєї дитини.

Аліменти виплачуються на того, з ким проживає дитина і використовуються виключно за цільовим призначенням.

Правовідносини батьків і дітей щодо утримання – це правовідносини, в яких одна сторона зобов'язана надати другій стороні утримання на підставах і в порядку, що встановлені законом, а друга сторона вправі вимагати виконання такого обов'язку.

Групи правовідносин батьків і дітей щодо утримання:

1) щодо утримання дитини:

- до досягнення повноліття;
- повнолітнього, що продовжує навчання;
- повнолітнього непрацездатного;
- додаткових витрат на дитину;

2) щодо утримання батьків:

- непрацездатних;
- додаткових витрат.

Порядок надання утримання може бути:

- Добровільний;
- Примусовий.

Виділяють такі способи визначення розміру аліментів:

- У частці від заробітку, доходу;
- У твердій грошовій сумі.

На розмір аліментів впливають обставини, перелічені у ст. 182 СКУ.

Мінімальний розмір аліментів – 30 % від прожиткового мінімуму (ст. 182 СКУ)

Суб'єкти, що звертаються з вимогою про стягнення аліментів:

- Матір чи батько, усиновлювач, опікун чи піклувальник, патронатний вихователь, дитина з 14 р.
- Родич, що виховує, дитячий заклад.

Аліменти присуджуються з дня подання позову, можуть за минулий час (не більше 3 р.)

Важливо, що розмір аліментів може бути змінено.

Аліменти мають витрачатись за цільовим призначенням.

Додаткові витрати на дитину можуть бути систематичними (потреба у лікуванні) чи разовими (придбання музичних інструментів, спортивних знарядь, туристичних, комп'ютера).

Можна вимагати відшкодування реальних витрат чи майбутніх.

Окремо слід зупинитись на утриманні, яке зобов'язані надавати батьки повнолітнім синові чи дочці.

Підставами цього можуть бути:

- Непрацездатність дочки чи сина;
- Продовження навчання до 23 років.

Тут має місце складний юридичний факт:

- Походження (кровний зв'язок, усиновлення);
- Непрацездатність;
- Потреба у матеріальній допомозі;
- Можливість надавати допомогу.

З позовом може звернутись: сам повнолітній, той з батьків, з ким він проживає.

Розмір аліментів визначається відповідно до ст. 187, 189 – 193, 194 – 197 СКУ.

Ст. 51 КУ закріплює також і обов'язок повнолітніх дітей піклуватись про своїх непрацездатних батьків.

Піклування – це особистий догляд, надання матеріальної допомоги, представництво і захист в різних органах.

Підстава виникнення обов'язку з утримання – це складний юридичний факт:

- Походження дітей;
- Непрацездатність батьків;
- Потреба батьків у матеріальній допомозі.

Батьки можуть звернутись з позовом до одного з дітей, враховуватиметься наявність інших і можливість їх надавати допомогу.

Аліменти присуджуються у частці від доходу чи у твердій сумі.

Звільняються від сплати, якщо позбавлялись батьківських прав.

Наостанок варто зупинитись на додаткових витратах на батьків – витрати, викликані тяжкою хворобою, немічністю, інвалідністю.

Підставами їх сплати є:

- Наявність достатнього доходу у дітей;
- Інвалідність чи тяжка хвороба батьків.

Стягуються вони у виняткових випадках разово чи систематично.

### ***План лекційного заняття***

1. Загальні підстави виникнення правовідносин між батьками і дітьми.
2. Визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою.
3. Оспорювання батьківства, материнства.
4. Обов'язок батька, матері утримувати дитину та його виконання.
5. Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання.

### ***План семінарського заняття***

1. Способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину.
2. Підстави, порядок і наслідки позбавлення батьківських прав.
3. Підстави та порядок поновлення батьківських прав.
4. Відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав.

### ***Тестові завдання для самоконтролю знань***

1. Діти мають право:
  - а) на повагу до своєї індивідуальності;
  - б) на турботу про них;
  - в) на спільну сумісну власність;
  - г) правильні варіанти а) і б).
2. Право на аліменти мають:
  - а) неповнолітні діти;
  - б) повнолітній син чи дочка, що продовжують навчатися, однак до 23 років;
  - в) непрацездатні батьки;
  - г) усі варіанти правильні.
3. Зловживання алкогольними напоями є підставою для:
  - а) позбавлення батьківських прав;
  - б) обмеження батьківських прав;
  - в) відновлення батьківських прав;
  - г) правильна відповідь не зазначена.

4. Якщо дини та народжена у шлюбі, то:

- а) її батьками вважаються жінка, що народила дитину та її чоловік;
- б) її батьками вважаються жінка, що народила дитину та чоловік за її вказівкою;
- в) її батьками вважаються жінка, що народила дитину та чоловік, що фактично з нею проживав;
- г) правильна відповідь не зазначена.

5. Батьки малолітніх дітей є для них:

- а) опікунами;
- б) піклувальниками;
- в) патронами;
- г) правильна відповідь не зазначена.

### ***Навчальні завдання***

1. Климов тривалий час (більше року) перебував у закордонному відрядженні. Коли він повернувся з відрядження, то дізнався, що дружина народила дитину. У зв'язку з тим, що Климов із дружиною прожив п'ять років і у них не було дітей, він погодився записатися батьком дитини. Через чотири роки після народження дитини він залишив сім'ю. Климова подала до суду позовну заяву про стягнення з Климова аліментів. У суді відповідач позов не визнав на тій підставі, що він не є батьком дитини, і подав документи, якими обгрунтував це твердження.

*Який строк позовної давності передбачено для оспорювання батьківства (материнства)?*

*Чи має право оспорювати батьківство особа, яка записана за власною заявою батьком дитини?*

*Як вирішити справу?*

2. Петренко звернувся до органів РАЦС із проханням записати його батьком у свідоцтво про народження сина від Дмитренко. Петренко пояснив, що з Дмитренко він знаходився у фактичних шлюбних відносинах, але взяти шлюб вона не бажала. Після народження сина вона передала дитину своїм батькам, а сама не займається вихованням дитини, тому він хоче

оформити батьківство і взяти свою дитину на виховання.

*Чи потрібна згода матері дитини на проведення запису у свідоцтво про народження сина?*

*Яке рішення повинен винести орган РАЦС?*

**Інформаційні джерела:** 34, 37 – 40.

## **Тема 9. Припинення шлюбу.**

**Основні терміни та поняття:** *сепарація, цивільний шлюб, режим окремого проживання, фіктивний шлюб, поновлення шлюбу, підстави припинення шлюбу, порядок припинення шлюбу.*

Перш за все студентам слід з'ясувати суть поняття «припинення шлюбу». У загальному розумінні це факт, який породжує припинення взаємних особистих немайнових та майнових прав і обов'язків у подружжя за майбутнє.

Припинення шлюбу пов'язане з настанням юридичних наслідків від наявності факту смерті одного з подружжя, оголошення його судом померлим чи розірвання шлюбу - це припинення між чоловіком і жінкою відносин, які виникли на підставі реєстрації шлюбу.

Шлюб припиняється внаслідок його розірвання за спільною заявою подружжя на підставі постанови державного органу реєстрації актів цивільного стану незалежно від наявності між подружжям майнового спору, а також за заявою одного з подружжя, якщо другий із подружжя: визнаний безвісно відсутнім; недієздатним; засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як три роки.

Шлюб може бути припиненим шляхом розірвання за рішенням суду за спільною заявою подружжя, яке має дітей, при цьому до заяви додається письмовий договір про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто



буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей.

Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подання заяви. До закінчення цього строку дружина і чоловік мають право відкликати заяву про розірвання шлюбу. Позов про розірвання шлюбу може бути пред'явлений одним із подружжя, але не може бути пред'явлений: протягом вагітності дружини; протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину, щодо другого з подружжя або дитини; якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою.

Чоловік, дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу до досягнення дитиною одного року, якщо батьківство щодо неї визнане іншою особою або за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено із актового запису про народження дитини. Опікун має право пред'явити позов про розірвання шлюбу, якщо цього вимагають інтереси того з подружжя, хто визнаний недієздатним.

Суд з'ясовує фактичні взаємини подружжя, дійсні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя та постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення. Особа, яка змінила своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право після розірвання шлюбу надалі іменуватися цим прізвищем або відновити своє дошлюбне прізвище, у разі розірвання шлюбу державним органом реєстрації актів цивільного стану шлюб припиняється у день винесення ним відповідної

постанови, а при розірванні шлюбу судом – у день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу.

### ***План лекційного заняття***

1. Поняття припинення шлюбу.
2. Підстави припинення шлюбу.
3. Порядок розірвання шлюбу органом реєстрації актів цивільного стану.
4. Розірвання шлюбу в судовому порядку.
5. Правові наслідки розірвання шлюбу.
6. Встановлення режиму окремого проживання подружжя.

### ***План семінарського заняття***

1. Мотиви, причини та підстави розірвання шлюбу.
2. Припинення шлюбу у зв'язку із смертю одного з подружжя.
3. Припинення шлюбу внаслідок його розірвання.
4. Розірвання шлюбу судом у порядку окремого провадження.
5. Розірвання шлюбу судом у порядку позовного провадження.

### ***Тестові завдання для самоконтролю знань***

1. Припинення шлюбу – це:
  - а) реєстрація органом РАЦСу припинення взаємних прав та обов'язків чоловіка та дружини на майбутнє;
  - б) призупинення відносин між чоловіком і дружиною;
  - в) встановлення режиму окремого проживання;
  - г) правильна відповідь не зазначена.
2. Система галузі сімейного права включає:
  - а) публічне сімейне право;
  - б) приватне сімейне право;
  - в) норми права та правові інститути;
  - г) правильні варіанти а) і б).
3. Публічне сімейне право регулює:
  - а) питання державного впливу на сімейні правовідносини;

б) особливості власності та господарювання, рівноправність приватної власності на землю та засоби виробництва з іншими формами власності;

в) діяльність суб'єктів господарювання;

г) взаємодію суб'єктів господарювання з органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими організаціями.

**4.** Важелями державного регулювання сімейних правовідносин є:

а) система оподаткування;

б) кредитно-фінансовий механізм;

в) спеціальні цільові програми;

г) всі варіанти правильні.

**5.** Регулювання сімейних правовідносин здійснюється з допомогою:

а) системи оподаткування;

б) кредитно-фінансового механізму;

в) цінового регулювання виробництва сільськогосподарської продукції;

г) правильний варіант не зазначений.

### ***Навчальні завдання.***

1. Судом встановлено, що один із подружжя приховав, знищив чи пошкодив спільне майно або використав його на свій розсуд усупереч волі іншого і не в інтересах сім'ї.

*Чи враховується зазначене майно або його вартість при його поділі?*

1. У судовій практиці іноді виникає питання щодо наслідків, які настають, коли подружжя після винесення рішення суду про розірвання шлюбу примирилося.

*Як, на Вашу думку, має вирішуватися це питання, якщо одним з подружжя одержано свідоцтво про припинення шлюбу в органах РАЦС або розлучення на підставі рішення суду в органах РАЦС не було оформлене?*

*Чи встановлено законом мотиви, які можуть бути підставою для розірвання шлюбу?*

*Які мотиви, на Вашу думку, можуть бути підставою для розірвання шлюбу?*

*Чи може суд, враховуючи конкретні обставини справи, відмовити в позові про розлучення?*

**Інформаційні джерела:** 34, 37 – 40.

## **Тема 10. Усиновлення. Опіка та піклування. Патронат над дітьми.**

**Основні терміни та поняття:** усиновлення, опіка, піклування, патронат, сирота, позбавлення батьківських прав, обмеження батьківських прав.

Перш за все слід прояснити основні терміни, які стосуються теми, зокрема усиновлення, опіка, піклування, патронат.

Так, усиновлення здійснюється за взаємною згодою осіб. Згода на усиновлення усиновлювача та дитини, про що згадувалося вище, є необхідною умовою усиновлення. Але окрім зазначених, законом передбачено ще ряд важливих умов, дотримання яких є необхідним для здійснення усиновлення. Як правило, усиновлюються діти, які не мають батьків. Факт відсутності батьків у дітей, які підлягають усиновленню, посвідчується Свідоцтвом про смерть обох батьків або рішенням суду про оголошення їх померлими. Але досить часто усиновлюється дитина, яка має одного або й обох батьків. За таких обставин усиновлення дитини здійснюється за вільною згодою її батьків. Згода батьків на усиновлення дитини має бути безумовною і може надаватися ними лише після досягнення дитиною двомісячного віку. Закон застерігає про недопустимість плати за згоду батьків на усиновлення їх дитини. Угода про надання усиновлювачем плати за згоду на усиновлення дитини батьками, опікунами чи іншими особами, з якими вона проживає, є нікчемною (ст. 217 СК України). Письмова згода батьків на усиновлення засвідчується нотаріусом. Якщо мати чи батько дитини є неповнолітніми, крім їхньої згоди на усиновлення, потрібна згода їхніх батьків. Мати чи батько дитини мають право відкликати свою згоду на

усиновлення до набрання чинності рішенням суду про усиновлення. Лише в окремих випадках закон дозволяє проведення усиновлення без згоди батьків дитини (ст. 219 СК України).

За результатами розгляду заяви про усиновлення суд постановляє рішення. Постановляючи рішення про усиновлення дитини, суд враховує обставини, що мають істотне значення, зокрема: а) стан здоров'я та матеріальне становище особи, яка бажає усиновити дитину, її сімейний стан та умови проживання, ставлення до виховання дитини; б) мотиви, на підставі яких особа бажає усиновити дитину; в) мотиви того, чому другий із подружжя не бажає бути усиновлювачем, якщо лише один із подружжя подав заяву про усиновлення; г) взаємовідповідність особи, яка бажає усиновити дитину, та дитини, а також те, як довго ця особа вже опікується дитиною; д) особу дитини та стан її здоров'я; е) ставлення дитини до особи, яка бажає її усиновити. При дотриманні всіх умов, встановлених СК України (бажання усиновлювача; згода дитини; згода іншого з подружжя; згода батьків дитини; згода опікуна, піклувальника; згода закладу охорони здоров'я або навчального закладу), здатності особи, яка бажає усиновити дитину, забезпечити стабільні та гармонійні умови її життя суд постановляє рішення, яким оголошує цю особу усиновлювачем дитини. Судові витрати, пов'язані з розглядом справи про усиновлення, відносяться на рахунок заявника (заявників). Постановляючи рішення про усиновлення повнолітньої особи, суд враховує мотиви, на підставі яких особи бажають усиновлення, можливість їхнього спільного проживання, їх сімейний стан та стан здоров'я, а також інші обставини, що мають істотне значення. Суд не може відмовити особі в усиновленні на тій підставі, що вона вже має або може народити дитину (ст. 224 СК України).

Усиновлення вважається здійсненим у день набрання чинності рішенням суду про усиновлення.

По четвертому питанню лекції слід відмітити, що інститут опіки і піклування – це комплексний інститут, що включає норми цивільного, сімейного та адміністративного права (наприклад, щодо компетенції органів опіки і піклування).

Опіка і піклування – це передача дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншим особам з метою виховання та захисту їх майнових і особистих прав; є особливою формою державної турботи про неповнолітніх дітей, що залишились без піклування батьків, та повнолітніх осіб, які потребують допомоги щодо забезпечення їх прав та інтересів.

Зверніть увагу, що опіка встановлюється над малолітньою особою, а піклування – над неповнолітньою особою.

Орган опіки та піклування контролює діяльність опікунів і піклувальників, після кожної планової перевірки складаючи акт.

Опіка та піклування виникають на підставі складного юридичного факту:

– Волевиявлення опікуна (піклувальника);

– Рішення органу опіки та піклування чи суду (під час позбавлення батьківських прав).

Вимогами до опікуна є:

– Це має бути фізична особа;

– Повнолітність;

– Дієздатність;

– Відсутність хвороб, порушень сімейного законодавства.

Закон не встановлює переважного права стати опікуном.

Обов'язками опікуна (піклувальника) є:

– Виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток;

– Забезпечити здобуття повної загальної середньої освіти;

– Захищати права та інтереси дитини;

– Вимагати повернення дитини від осіб, що її утримують;

– Управляти майном підопічного;

– Щорічно подавати органам опіки і піклування звіт про свою діяльність на рік;

– При припинення опіки і піклування подати загальний звіт щодо своєї діяльності.

Опікуну належать такі ж права з виховання дітей, як і батькам дитини, але вони жорсткіше контролюються органом опіки і піклування.

Припинення опіки (піклування) відбувається на підставі певної події, а звільнення від обов'язків – у зв'язку із заявою опікуна чи підопічного.

Підстави припинення опіки:

- Передача малолітньої особи батькам (усиновлювачам);
- Досягнення дитиною 14 р.;
- Смерть опікуна чи дитини.

Підстави припинення піклування:

- Досягнення 18 р.;
- Реєстрація шлюбу;
- Надання дитині повної цивільної дієздатності;
- Смерть піклувальника чи дитини;
- Передача неповнолітньої дитини батькам (усиновлювачам).

По останньому питанню лекції слід розпочати з того, що патронат – це альтернативна форма влаштування дитини, яка є сиротою або з інших підстав позбавлена батьківського піклування, в сімю іншої особи (патронатного вихователя) з метою сімейного виховання.

Особливості патронату:

- Не є підставою для створення сім'ї;
- Не виникають батьківські відносини;
- Виникають на підставі договору між патронатним вихователем і органом опіки і піклування;
- Припиняється з досягненням повноліття;
- Патронатний вихователь отримує платню за виховання;
- Не виникають аліментні зобов'язання;
- Не є перешкодою для усиновлення дитини;
- Передбачає представництво лише з процесуальних питань.

Підстави виникнення патронату:

- Визнання дитини сиротою чи такою, що позбавлена батьківського піклування;
- Договір про патронат;
- Передача дитини у сім'ю патронатного вихователя.

Договір патронату є оплатним, укладається між особою і органом опіки та піклування.

Підстави припинення патронату:

- Смерть патронатного вихователя чи дитини;
- Передача дитини батькам, що з'явилися;
- Відмова від договору патронатного вихователя та дитини з 14 років;
- Згода сторін;

– Рішення суду про невиконання вихователем своїх обов'язків (за позовом органу опіки і піклування).

### ***План лекційного заняття***

1. Поняття та значення усиновлення.
2. Право на усиновлення дитини.
3. Умови усиновлення та порядок його здійснення.
4. Поняття опіки та піклування.
5. Патронат над дітьми.

### ***Питання, винесені на самостійне опрацювання***

1. Державна політика щодо утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.
2. Форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

### ***Тестові завдання для самоконтролю знань***

1. Визначте спеціальний нормативно-правовий акт, яким визначено вимоги до усиновлення:
  - а) Закон України «Про усиновлення»;
  - б) Закон України «Про нотаріат»;
  - в) Цивільний кодекс України;
  - г) Сімейний кодекс України.
2. Який нормативно-правовий акт встановлює порядок усиновлення?
  - а) постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей»;
  - б) Закон України «Про безпечність і якість харчової продукції»;
  - в) наказ Міністерства освіти і науки «Про затвердження Положення про присвоєння відповідних статусів суб'єктам з усиновлення»;
  - г) правильна відповідь не зазначена.
3. Який нормативно-правовий акт визначає особливості створення прийомних сімей?



- а) Закон України від 2 березня 2015 р. «Про ліцензування видів господарської діяльності»;
- б) Положення про прийомну сім'ю, затверджене постановою Кабінету Міністрів України;
- в) наказ Міністерства освіти і науки «Про затвердження Положення про присвоєння відповідних статусів суб'єктам з усиновлення»;
- г) правильна відповідь не зазначена.

4. Який нормативно-правовий акт врегулює питання допомоги сім'ям з дітьми?

- а) Закон України від 2 березня 2015 р. «Про ліцензування видів господарської діяльності»;
- б) Положення про прийомну сім'ю, затверджене постановою Кабінету Міністрів України;
- в) Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»;
- г) правильна відповідь не зазначена.

5. Який нормативно-правовий акт містить загальні вимоги до реєстрації походження дитини, що усиновлюється?

- а) Закон України від 2 березня 2015 р. «Про ліцензування видів господарської діяльності»;
- б) Положення про прийомну сім'ю, затверджене постановою Кабінету Міністрів України;
- в) Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану»;
- г) правильна відповідь не зазначена.

### ***Навчальні завдання***

1. Громадянин Кравченко взяв шлюб із Даньченко, у якої був син від першого шлюбу. Бажаючи створити сім'ю, чоловік усиновив 6-річного хлопчика, одержавши згоду його кровного батька. Через рік після усиновлення між подружжям почалися конфлікти, які призвели до того, що Даньченко, не розірвавши шлюбу, повернулася з сином до першого чоловіка, і вони стали проживати однією сім'єю. Через два роки Даньченко подала позов до районного суду на усиновителя хлопчика про стягнення аліментів на утримання усиновленого ним хлопчика.

Кравченко проти позову заперечував, посилаючись на те, що за таких обставин усиновлення має бути припинено.

*Яке рішення повинен винести суд?*

2. Подружжя Бобрових взяло з дитячого будинку дворічну дівчину і удочерило її. Через десять років мати дівчинки почала вимагати повернення дитини, заявивши, що вона народила дочку від випадкового зв'язку, тому відмовилася від виховання дитини, а зараз вона зрозуміла свою помилку і хоче виховувати дівчинку.

*Чи має право рідна мати вимагати повернення своєї дитини?*

*В яких випадках збереження таємниці усиновлення не передбачено?*

*Які мотиви цього рішення?*

*Розробити структурно-логічну схему підстав для визнання усиновлення недійсним та його скасування.*

***Інформаційні джерела: 34, 37 – 40.***

## **ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ (НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНІ ПРОЕКТИ) ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ**

*Індивідуальне навчально-дослідне завдання* – це вид позааудиторної самостійної роботи студента навчального, навчально-дослідного чи проектно-конструкторського характеру, яке використовується у процесі вивчення програмного матеріалу навчальної дисципліни й завершується разом зі складанням рубіжного чи підсумкового контролю з навчальної дисципліни.

Ця група завдань має науково-дослідницький характер, спонукає до якнайповнішої реалізації творчих можливостей студентів, рекомендована тим із них, хто опанував базовий зміст навчальної програми й виявляє здібності та інтерес до такої роботи. Ці завдання становлять варіативну частину модуля, їхнє виконання заохочується додатковою сумою балів.

**Індивідуальні заняття** проводяться з урахуванням психофізичних особливостей та академічної успішності студентів, а саме – для здійснення більш ретельного контролю та деталізації навчально-методичних рекомендацій в опануванні дисципліни тими з них, хто мають низьку академічну успішність, і створення умов для поглиблення знань та розвитку творчих здібностей обдарованих студентів. Під час проведення індивідуальних занять передбачається робота за такими напрямками: надання допомоги студентам, які потребують додаткових роз'яснень під час підготовки до складання проміжного та підсумкового контролю (усне та письмове тестування, співбесіда, аналіз аналітичних оглядів, публікацій за визначеною проблемою, матеріалів розв'язання практичних ситуацій); рекомендації студентам у виконанні індивідуальних завдань, написанні есе та надання їхній роботі творчого спрямування (обговорення матеріалів наукового реферату з визначеної проблеми, підготовлених доповідей на студентську наукову конференцію, для участі в засіданнях гуртка «In Ore» та в дебатах на засіданнях клубу «Феміда», матеріалів публікацій у наукових виданнях, розробок сценаріїв дидактичної гри); підбиття підсумків виконання студентами

письмових робіт (тестів, понятійних диктантів, модульних контрольних робіт) з подальшою корекцією напрямів самостійної роботи.

*Есе* (франц. *essai* – спроба, нарис; лат. *exagium* – зважування) – це прозаїчний твір невеликого обсягу та вільної композиції, який виражає індивідуальні враження та міркування з конкретного приводу чи питання, не претендує на визначальне чи вичерпне трактування предмета. Як правило, есе пропонує новий, суб'єктивно забарвлений погляд на проблему, може мати філософський, науково-популярний чи суто белетристичний характер.

Написання студентом таких робіт (не більше однієї – двох із навчальної дисципліни) має сприяти виявленню його наукового, творчого підходу до розуміння найважливіших питань теми, запропонованої викладачем або обраної самостійно за погодженням з останнім. Кожне есе, що відповідає вимогам до написання наукових робіт, дає змогу отримати позитивну оцінку. Студенту надається можливість виконати презентацію відповідної теми в аудиторії (не більше двох із навчальної дисципліни).

У процесі індивідуальної роботи студенти під керівництвом викладача повинні навчитись аналізувати деякі правові документи, нормативні акти, уміти оцінювати певні правові ситуації, правильно кваліфікувати окремі протиправні прояви та складати відповідні документи. Такі документи складаються з урахуванням вимог законодавства та повинні мати самостійний характер.

У разі, якщо студент працює над масштабнішою конкурсною науковою роботою, за погодженням із викладачем вона може бути зарахована замість есе та презентацій (якщо студент не потребує додаткових балів). Крім того, студент запрошується зі своїми роботами з господарського права на конкурси наукових праць, конференції. Здобуття призових місць є підставою для нарахування додаткових балів відповідно до наведеної шкали розподілу балів.

Однією з форм індивідуальної творчої роботи є **написання та захист реферату**.

Робота над рефератом складається з таких етапів: вибір теми

на основі тематики, затвердженої кафедрою; накопичення інформаційного матеріалу; підготовка та написання реферату; захист реферату.

Структура реферату: 1) план; 2) короткий вступ; 3) виклад основного змісту теми; 4) висновки; 5) список використаної літератури.

План – це логічна основа реферату, від нього залежить структура, зміст, логічний зв'язок частин реферату. Розробка плану розпочинається з ознайомлення з відповідною літературою, на основі якої складається попередній план із трьох – чотирьох пунктів. План не слід занадто деталізувати – у ньому даються основні, центральні питання теми в логічній послідовності. Доцільно попередньо складений план реферату узгодити на консультації з викладачем.

Маючи попередній план, необхідно звернутися до бібліографії. Суттєву допомогу в ознайомленні з бібліографією можуть надати бібліотечні каталоги (алфавітний, предметний), довідкова література (енциклопедії, словники, статистичні збірники), наукова та періодична література (монографії, журнали, газети).

Основному тексту в рефераті передуює вступ. У ньому слід показати значення, актуальність проблеми, яка розглядається, обґрунтувати вибір теми, сформулювати основну мету, яка буде розкрита в рефераті.

В основній частині роботи велику увагу слід приділити глибокому теоретичному аналізу як теми в цілому, так і окремих її питань, правильно ув'язати теоретичні положення із практикою, розкрити матеріал відповідно до складеного плану.

Виклад основних питань завершується короткими висновками, де узагальнюються найважливіші положення, розглянуті в рефераті.

Реферат повинен бути написаний грамотно, без помилок, повторів, скорочень.

Важливе значення має правильне оформлення реферату. На титульній сторінки необхідно вказати назву вищого навчального закладу, факультету, навчальної дисципліни, тему реферату, групу, своє прізвище та ініціали, прізвище викладача, рік написання. На наступному аркуші наводиться план реферату із

вказаними сторінками відповідних розділів.

Зазначені в тексті цитати повинні відповідати посиланням на джерела, з яких вони наведені, та оформлятися так: [1, с. 25], де перша цифра – номер джерела за списком використаної літератури, а друга – номер сторінки. Текст реферату повинен бути набраним на комп'ютері з одного боку аркуша формату А4, шрифт – Times New Roman, розмір – 14, поля: верхнє та нижнє – 20 мм, лівє – 30 мм, правє – 15 мм, інтервал – 1,5. Кожен розділ плану починається з нової сторінки. Сторінки повинні бути пронумеровані у правому верхньому куті. Обсяг реферату – 12–15 сторінок .

У кінці реферату наводиться список використаної літератури (8–10 джерел), поданої в порядку використання посилань по тексту роботи, з наведенням прізвища та ініціалів автора, назви праці (статті), видавництва, року видання та загальної кількості сторінок із кожного літературного джерела.

Підготовлений реферат захищається на семінарському (практичному) або індивідуальному занятті. За умови позитивної рецензії викладача реферат допускається до захисту, в іншому випадку його необхідно доопрацювати відповідно до даних у ній рекомендацій. Реферат не допускається до захисту, якщо: текст реферату є компіляцією тексту підручника; основні питання не розкрито або викладено фрагментарно; текст містить помилки; реферат оформлено неправильно.

Підготовка до захисту реферату включає усунення недоліків і помилок, вказаних у рецензії, та складання короткого резюме реферату (визначення важливих понять, фактів, формулювання висновків), що посприяє закріпленню матеріалу в пам'яті й вільному його викладу під час захисту.

***Рекомендована тематика для письмової доповіді  
(есе), реферату, індивідуального завдання***

### **Модуль I**

#### **Загальні положення сімейного права**

#### ***Тема 1. Сімейне право як підгалузь цивільного права України***

1. Сімейне право в системі права України.
2. Предмет сімейного права.
3. Сімейне право як підгалузь цивільного права.

4. Історія становлення сімейного права.
5. Актуальні проблеми сімейного права.

### ***Тема 2. Джерела сімейного права***

6. Класифікація джерел сімейного права.
7. Удосконалення сімейного законодавства.

### ***Тема 3. Сімейні правовідносини***

8. Поняття та види аграрних правовідносин.
9. Правове регулювання майнових правовідносин подружжя.
10. Правове регулювання особистих немайнових відносин подружжя.

### ***Тема 4. Поняття шлюбу та сім'ї. Укладення шлюбу***

11. Умови вступу до шлюбу та порядок його укладення.
12. Фактичний шлюб.

### ***Тема 5. Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні***

13. Особливості правового регулювання сімейних відносин за участю іноземців та осіб без громадянства.
14. Шлюб між громадянами України, які проживають за межами нашої держави.

## **Модуль II. Правове регулювання сімейних правовідносин**

### ***Тема 7. Майнові права та обов'язки подружжя***

15. Правовий режим роздільного (особистого) майна подружжя.
16. Шлюбний контракт.

### ***Тема 8. Правовідносини між батьками і дітьми***

17. Оспорювання батьківства, материнства.
18. Обов'язок батька, матері утримувати дитину та його виконання.

### ***Тема 9. Припинення шлюбу***

19. Розірвання шлюбу в судовому порядку.

### ***Тема 10. Усиновлення. Опіка та піклування. Патронат над дітьми***

20. Умови усиновлення та порядок його здійснення.

### ***Підготувати проект документа:***

1. Заява про укладення шлюбу.
2. Заява про розірвання шлюбу через органи РАЦСу.
3. Шлюбний договір.

4. Позовну заяву про розірвання шлюбу.

5. Позовну заяву про стягнення аліментів на неповнолітню дитину.

Поширеною формою індивідуальної роботи є **участь у роботі правознавчого дискусійного клубу «Феміда»** (підготовка доповіді, участь у дебатах, оформлення стінгазети).

Підготовку доповіді рекомендується здійснювати за такими етапами:

- вибір теми доповіді;
- підбір літератури та інших джерел;
- визначення форми та структури доповіді;
- підготовка тексту доповіді.

Обрати тему доповіді можна самостійно або із запропонованого кафедрою правознавства переліку і повідомити про це викладача, обраного в якості консультанта (керівника). Тема роботи визначається в межах загальної проблеми дискусії, запропонованої Радою клубу «Феміда» й затвердженою кафедрою правознавства. Тема доповіді не обов'язково повинна бути суто юридичною за змістом, а може містити певні правові аспекти питань, що пропонуються до розгляду. Важливо, щоб тема була актуальною, цікавою під кутом зору ситуації в українському суспільстві та світі та, безперечно, цікавою для самого доповідача. Також під час визначення теми слід враховувати доступність необхідних для розгляду відповідної теми правових і літературних джерел (насамперед, наявність їх у бібліотеці). Отже, остаточний варіант теми доповіді доцільно формулювати разом із викладачем-консультантом.

Роботу над темою слід почати з підбору літератури – ознайомлення з підручниками, навчальними посібниками, науковими монографіями, статтями у збірниках і періодичних виданнях, нормативно-правовими актами, міжнародними договорами, матеріалами юридичної практики тощо. У разі потреби варто звернутися за рекомендаціями до викладача (щодо кількості та якості джерел, необхідних для належного розкриття відповідної теми). У процесі вивчення літератури доцільно робити виписки й записи, поступово формуючи матеріал з окремих питань доповіді. Оскільки доповідь



призначена для обговорення під час дискусії, для її підготовки рекомендується використовувати спеціальну літературу, зокрема щодо сутності тих відносин, які підлягають правовому регулюванню.

Під час оформлення матеріалів доповіді необхідно дотримуватись певних правил. Текст доповіді повинен включати титульну сторінку, текст та список використаних джерел. Напочатку тексту доповіді слід стисло обґрунтувати актуальність обраної теми, її взаємозв'язок із загальною проблемою дискусії та визначити мету, якої студент намагатиметься досягти, розглядаючи цю тему. Основна частина роботи включає виклад питання відповідно до змісту теми. Завершувати доповідь рекомендується лаконічним висновком, в якому підводиться підсумок, який свідчить про досягнення визначеної у вступі роботи мети, чітко окреслюється власне ставлення до проблеми, що є предметом дискусії, формулюються практичні рекомендації щодо вирішення існуючої проблеми чи удосконалення правового регулювання певних відносин.

Робота повинна бути написана грамотно, розбірливим почерком або надрукована. Сторінки необхідно пронумерувати та скріпити. Обсяг тексту доповіді – 5–7 сторінок на папері формату А4 (210 × 297). При цьому обсяг вступу та висновків повинен становити не більше однієї сторінки. На титульній сторінці необхідно вказати: назву навчального закладу, вид та тему роботи, назву навчальної дисципліни, прізвище, ім'я, по батькові студента, номер групи, прізвище та ініціали викладача-консультанта, рік і місце написання роботи.

Текст доповіді повинен містити посилання на використані літературні джерела. Посилання робляться у вигляді зносок (у нижній частині сторінки). Зноски подаються за існуючими бібліографічними правилами (автор, назва роботи, місце й рік видання, номер сторінки). Посилання повинні бути пронумеровані. У кінці роботи з дотриманням бібліографічних правил подається список використаних джерел у такій послідовності: 1) нормативно-правові акти та інші правові документи (подаються за юридичною силою); 2) література (подається в алфавітному порядку); 3) інші матеріали.

**ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ З ПІДГОТОВКИ ДО ПОТОЧНОГО  
МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ**

**з навчальної дисципліни «Сімейне право»**

**Модуль I**

**Загальні положення сімейного права**

1. Поняття сімейного права.
2. Методи регулювання в сімейному праві.
3. Система сімейного права.
4. Функції сімейного права.
5. Місце сімейного права у систему права України.
6. Зв'язок сімейного права з цивільним та іншими галузями права.
7. Джерела сімейного права.
8. Шляхи вдосконалення сімейного законодавства.
9. Звичаї, традиції, мораль як джерела регулювання сімейно-правових відносин.
10. Національне сімейне законодавство України як соціальний регулятор сімейно-правових відносин.
11. Імплементация норм міжнародного права у сімейне законодавство України.
12. Договір як джерело сімейного права.
13. Поняття сімейних правовідносин.
14. Особливості сімейних правовідносин.
15. Елементи сімейних правовідносин.
16. Підстави виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин.
17. Класифікація сімейних правовідносин.
18. Поняття суб'єктів сімейного права.
19. Поняття сім'ї, її значення.
20. Родинність (кровне споріднення) і свояцтво.

**Модуль II**

**Правове регулювання сімейних правовідносин**

21. Поняття шлюбу.
22. Умови вступу до шлюбу.
23. Порядок укладення шлюбу.
24. Подання заяви про реєстрацію шлюбу.
25. Місце реєстрації шлюбу.
26. Час реєстрації шлюбу.

27. Державна реєстрація шлюбу.
28. Підстави визнання шлюбу недійсним.
29. Поняття нікчемного шлюбу.
30. Оспорювані шлюби.
31. Реєстрація та розірвання шлюбу громадян України з іноземцями та шлюбу між іноземцями в Україні.
32. Визнання батьківства в Україні та батьківства, встановленого за межами України.
33. Право спільної сумісної власності подружжя.
34. Відносини утримання подружжя.
35. Права та обов'язки подружжя щодо утримання.
36. Право на утримання після розірвання шлюбу.
37. Визначення розміру аліментів за рішенням суду.
38. Припинення права на утримання.
39. Особливості майнових правовідносин осіб, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу.
40. Поняття шлюбного договору.
41. Порядок укладення шлюбного договору.
42. Припинення дії шлюбного договору.
43. Підстави та процедура визнання шлюбного договору недійсним.
44. Правові наслідки визнання шлюбного договору недійсним.
45. Особисті немайнові права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів.
46. Види особистих немайнових прав та обов'язків інших членів сім'ї та родичів.
47. Право на виховання дитини.
48. Право на спілкування з дитиною.
49. Обов'язки щодо піклування над дитиною.
50. Майнові права і обов'язки діда, баби, брата, сестри, вітчима, мачухи, пасинка, падчерки.
51. Обов'язок вихованців утримувати своїх фактичних вихователів.
52. Визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою.
53. Оспорювання батьківства, материнства.
54. Підстави, порядок і наслідки позбавлення батьківських прав.

55. Підстави та порядок поновлення батьківських прав.
56. Відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав.
57. Обов'язок батька, матері утримувати дитину та його виконання.
58. Способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину.
59. Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання.
60. Особисті немайнові права та обов'язки батьків і дітей.
61. Поняття припинення шлюбу.
62. Підстави припинення шлюбу.
63. Порядок розірвання шлюбу органом реєстрації актів цивільного стану.
64. Розірвання шлюбу в судовому порядку.
65. Правові наслідки розірвання шлюбу.
66. Визнання розірвання шлюбу фіктивним.
67. Поновлення шлюбу після його розірвання.
68. Встановлення режиму окремого проживання подружжя.
69. Інститут сепарації.
70. Поняття та значення усиновлення.
71. Право на усиновлення дитини.
72. Суб'єкти відносин щодо усиновлення, вимоги, встановлені законом для усиновлювачів.
73. Умови усиновлення.
74. Порядок усиновлення.
75. Правові наслідки усиновлення.
76. Момент усиновлення.
77. Неповне усиновлення.
78. Права та обов'язки, що виникли у зв'язку з усиновленням між дитиною та усиновлювачем і його родичами.
79. Позбавлення усиновлювача батьківських прав.
80. Наслідки позбавлення усиновлювача батьківських прав.
81. Визнання усиновлення недійсним і його правові наслідки.
82. Облік дітей, які можуть бути усиновлені.
83. Облік осіб, які бажають усиновити дитину.
84. Державна політика щодо утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

85. Форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.
86. Поняття опіки та піклування.
87. Права та обов'язки опікуна, піклувальника дітей.
88. Припинення опіки, піклування над дитиною.
89. Патронат над дітьми.
90. Поновлення батьківських прав усиновлювача.

**ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО  
ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ  
з навчальної дисципліни «Сімейне право»**

1. Поняття сімейного права.
2. Методи регулювання в сімейному праві.
3. Система сімейного права.
4. Функції сімейного права.
5. Місце сімейного права у систему права України.
6. Зв'язок сімейного права з цивільним та іншими галузями права.
7. Джерела сімейного права.
8. Шляхи вдосконалення сімейного законодавства.
9. Звичаї, традиції, мораль як джерела регулювання сімейно-правових відносин.
10. Національне сімейне законодавство України як соціальний регулятор сімейно-правових відносин.
11. Імплементация норм міжнародного права у сімейне законодавство України.
12. Договір як джерело сімейного права.
13. Поняття сімейних правовідносин.
14. Особливості сімейних правовідносин.
15. Елементи сімейних правовідносин.
16. Підстави виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин.
17. Класифікація сімейних правовідносин.
18. Поняття суб'єктів сімейного права.
19. Поняття сім'ї, її значення.
20. Родинність (кровне споріднення) і свояцтво.
21. Поняття шлюбу.
22. Умови вступу до шлюбу.
23. Порядок укладення шлюбу.
24. Подання заяви про реєстрацію шлюбу.
25. Місце реєстрації шлюбу.
26. Час реєстрації шлюбу.
27. Державна реєстрація шлюбу.

28. Підстави визнання шлюбу недійсним.
29. Поняття нікчемного шлюбу.
30. Оспорювані шлюби.
31. Реєстрація та розірвання шлюбу громадян України з іноземцями та шлюбу між іноземцями в Україні.
32. Визнання батьківства в Україні та батьківства, встановленого за межами України.
33. Право спільної сумісної власності подружжя.
34. Відносини утримання подружжя.
35. Права та обов'язки подружжя щодо утримання.
36. Право на утримання після розірвання шлюбу.
37. Визначення розміру аліментів за рішенням суду.
- 38.** Припинення права на утримання.
39. Особливості майнових правовідносин осіб, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу.
40. Поняття шлюбного договору.
41. Порядок укладення шлюбного договору.
42. Припинення дії шлюбного договору.
43. Підстави та процедура визнання шлюбного договору недійсним.
44. Правові наслідки визнання шлюбного договору недійсним.
45. Особисті немайнові права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів.
46. Види особистих немайнових прав та обов'язків інших членів сім'ї та родичів.
47. Право на виховання дитини.
48. Право на спілкування з дитиною.
49. Обов'язки щодо піклування над дитиною.
50. Майнові права і обов'язки діда, баби, брата, сестри, вітчима, мачухи, пасинка, падчерки.
51. Обов'язок вихованців утримувати своїх фактичних вихователів.
52. Визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою.
53. Оспорювання батьківства, материнства.
54. Підстави, порядок і наслідки позбавлення батьківських прав.
55. Підстави та порядок поновлення батьківських прав.

56. Відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав.
57. Обов'язок батька, матері утримувати дитину та його виконання.
58. Способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину.
59. Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання.
60. Особисті немайнові права та обов'язки батьків і дітей.
61. Поняття припинення шлюбу.
62. Підстави припинення шлюбу.
63. Порядок розірвання шлюбу органом реєстрації актів цивільного стану.
64. Розірвання шлюбу в судовому порядку.
65. Правові наслідки розірвання шлюбу.
66. Визнання розірвання шлюбу фіктивним.
67. Поновлення шлюбу після його розірвання.
68. Встановлення режиму окремого проживання подружжя.
69. Інститут сепарації.
70. Поняття та значення усиновлення.
71. Право на усиновлення дитини.
72. Суб'єкти відносин щодо усиновлення, вимоги, встановлені законом для усиновлювачів.
73. Умови усиновлення.
74. Порядок усиновлення.
75. Правові наслідки усиновлення.
76. Момент усиновлення.
77. Неповне усиновлення.
78. Права та обов'язки, що виникли у зв'язку з усиновленням між дитиною та усиновлювачем і його родичами.
79. Позбавлення усиновлювача батьківських прав.
80. Наслідки позбавлення усиновлювача батьківських прав.
81. Визнання усиновлення недійсним і його правові наслідки.
82. Облік дітей, які можуть бути усиновлені.
83. Облік осіб, які бажають усиновити дитину.
84. Державна політика щодо утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.
85. Форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.



86. Поняття опіки та піклування.
87. Права та обов'язки опікуна, піклувальника дітей.
88. Припинення опіки, піклування над дитиною.
89. Патронат над дітьми.
90. Поновлення батьківських прав усиновлювача.

## ПОРЯДОК І КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ

### *Поточне оцінювання знань студентів*

Оцінювання (визначення рейтингу) навчальної діяльності студента з дисципліни «Сімейне право» здійснюється за модульно-рейтинговою системою.

*Кредитно-модульна система організації навчального процесу* – це така організація навчального процесу, за якої вивчення студентом навчальної дисципліни відбувається шляхом послідовного та ґрунтовного опрацювання змістових модулів, а оцінювання якості його роботи та рівня здобутих знань, умінь і навичок здійснюється за рейтинговою системою.

Рейтингове оцінювання знань студента – це система, яка передбачає перехід від констатуючого до накопичувального статусу балів. Необхідною умовою рейтингової системи є її багатобальність.

Студентом накопичуються бали за різні форми й види роботи:

**20 балів** – відвідування всіх лекційних і семінарських занять чи їх відпрацювання (за умови наявності конспекту);

**0,5 бала** – усна відповідь на конкретне запитання (нерепродуктивного характеру) на лекційному чи семінарському (практичному) занятті під час фронтального опитування;

**0,5–1 бал** – змістовне доповнення (мінімум – 3 хв);

**1–2 бали** – тестові завдання (5 питань – 1 бал, 10 питань – 2 бали);

**0,5 бала** – формулювання змістовних запитань до доповідача,

**1–2 бали** – складання словника основних понять і термінів (глосарію) на занятті;

**1–3 бали** – творче завдання на картці не репродуктивного характеру (залежно від рівня складності – максимально 3 бали (визначається за конкретне завдання));

**1–5 балів** – виготовлення засобів унаочнення навчального матеріалу із глибоким смисловим навантаженням до теми лекційного чи семінарського (практичного) заняття (за погодженням із викладачем);

**1–3 бали** – підготовка реферату за тематикою ІНДЗ (вимоги: повинен мати науковий характер, написаний із використанням не тільки підручників та нормативно-правових актів, а й наукових статей, монографій тощо; максимальна оцінка залежить від складності теми);

**1–20 балів** – участь у конкурсах наукових робіт, науково-практичних конференціях, публікація тез доповідей та статей (залежно від досягнень, зайняття призових місць, рівня конкурсу тощо) (додаткові бали).

Середня оцінка за семінарське (практичне) заняття – 3 бали. Вона може не обмежуватись у разі виконання студентом творчих додаткових завдань. Обмеження вводяться з метою рівномірного розподілу балів між усіма студентами, які прагнуть отримати максимальний бал.

Перелік завдань для самостійної роботи наведено після кожної теми семінарського (практичного) заняття, а оцінка за їхнє виконання є частиною оцінки з навчальної дисципліни.

***Критерії оцінювання усної відповіді студента на семінарському (практичному) занятті:***

**3 бали** – вичерпна та глибока відповідь на питання семінарського (практичного) заняття. Студент виявив усебічне, систематичне та глибоке знання матеріалу, опрацював основну й додаткову літературу з теми, рекомендовану планом. Доповідає активно й упевнено, не прив'язаний до конспекту. Відповідь вирізняється багатством і точністю використаних термінів. Матеріал викладається послідовно й логічно. У розумінні та викладі навчального матеріалу студент виявляє науковий підхід і творчі здібності. Після завершення доповіді відповідає на всі питання викладача та одногрупників. (При цьому викладач має право поставити до трьох коротких питань за темою заняття загалом, а не лише з питання, яке висвітлював студент).

**2,5 бала** – студент виявляє достатньо повне знання матеріалу, не припускається у відповіді суттєвих неточностей, засвоїв основну літературу, рекомендовану викладачем у плані семінарського (практичного) заняття. Відповідає на запитання викладача та одногрупників. Часто звертається до конспекту.

**1,5 бала** – студент виявляє знання матеріалу в обсязі, достатньому для подальшого навчання і роботи за спеціальністю. Доповідач прикутий до конспекту, припускається помилок. Матеріал частково розкриває проблему. Студент відповідає на поставлені запитання з помилками, однак спроможний зі сторонньою допомогою виправити їх.

**1 бал** – студент відповідає, читаючи з конспекту (ксерокопії), без допомоги якого матеріалом володіє недостатньо, допускає принципові помилки. Матеріал не розкриває проблему. Студент відповідає на поставлені запитання тільки зі сторонньою допомогою.

**0,5 бала** – студент читає з конспекту, розкриває питання поверхово чи фрагментарно. На запитання викладачів і однокласників студент відповісти не може.

**0 балів** – відповіді немає або вона абсолютно не розкриває суті питання.

Отримані бали становлять предметний і загальний рейтинг студента.

Однією з найважливіших вимог, що висуваються до навчально-методичного забезпечення підготовки фахівців за кредитно-модульною системою організації навчального процесу, є інформаційно-дидактичне забезпечення всіх елементів навчального плану. Особливу увагу необхідно приділити методичному забезпеченню організації самостійної роботи та виконанню індивідуальних завдань студента.

Оцінювання самостійної роботи студента здійснюється шляхом перевірки його робочого зошита, де виконуються завдання, передбачені планом самостійної роботи, а також під час поточного тестування чи співбесіди, під час яких викладач визначає загальний рівень засвоєння студентом основних питань кожної з тем, винесених на самостійне опрацювання (1–2 бали) (зокрема, під час семінарських (практичних) занять). Використання тестів для поточного контролю дозволяє раціонально використовувати навчальний час і виключити суб'єктивний підхід до оцінки навчальних досягнень студента.

Здобуття призових місць на конференціях, в олімпіадах, конкурсах тощо є підставою для нарахування додаткових балів відповідно до наведеної шкали розподілу балів.

Для ґрунтовного вивчення навчальної дисципліни «Сімейне право» слід самостійно виконати всі дидактичні завдання, передбачені її програмою та відповідним методичним забезпеченням (підготовка словника основних понять і термінів, тезовий виклад відповідей на теоретичні питання, письмове виконання практичних завдань для самостійної роботи). У додатковому контролі засвоєння студентом кожної з тем, винесених на самостійне опрацювання, потреби немає, оскільки цю функцію виконує рубіжний контроль (модульна контрольна робота). У ній рівномірно представлено весь навчальний матеріал модуля.

Поточна модульна робота (ПМР) складається з різнорівневих завдань, серед яких основну масу становлять тестові. Тестові завдання з дисципліни «Сімейне право», орієнтовані на системну контекстну інтерпретацію тієї чи іншої правової норми або конструкції, функціонально спрямовані на розвиток професійного мислення. Засвоєні студентом знання, якими він оперує, шукаючи правильну відповідь на питання тестового завдання, є необхідною передумовою виконання останнього, а не самоціллю тестування.

## Зразок модульного завдання

Вищий навчальний заклад  
«Полтавський університет економіки і торгівлі»  
Кафедра правознавства  
Поточна модульна робота  
з навчальної дисципліни «Сімейне право»  
Модуль I.  
Варіант № 1

Тестові завдання:

1. До системи сімейного права не належить:
  - а) загальна частина;
  - б) особлива частина;
  - в) правовий інститут;
  - г) земельне право.
2. До сфери регулювання сімейного права входять такі відносини між суб'єктами сімейного права:
  - а) земельні відносини;
  - б) кримінальні відносини;
  - в) договірні відносини;
  - г) трудові відносини.
3. Регулюється нормами сімейного права:
  - а) виробництво сільськогосподарської продукції;
  - б) особисті немайнові правовідносини подружжя;
  - в) реалізація прав споживача;
  - г) виробництво продовольчих товарів.
4. Джерелом сімейного права є:
  - а) Сімейний кодекс;
  - б) Трудовий кодекс;
  - в) Земельний кодекс;
  - г) Морський кодекс.

Теоретичне питання:

1. Джерела сімейного права.

Провідний викладач \_\_\_\_\_ доц. Колісник А.С.

Апеляції із приводу оцінки подаються викладачеві чи завідувачу кафедрою впродовж 24 год із моменту її оголошення.

***Підсумкове оцінювання знань студентів  
з дисципліни «Сімейне право»***

Підсумкове оцінювання знань (ПМК) студентів спеціальності 081 «Право» проводиться за результатами поточного модульного контролю й оформляється під час останнього семінарського (практичного) заняття відповідного семестру. До підсумкового балу зараховуються також додаткові бали, які студент отримав за виконання додаткових завдань або за участь у позанавчальній науковій роботі.

Об'єктом оцінювання знань студентів є програмний матеріал дисципліни різного характеру і рівня складності, засвоєння якого перевіряється під час поточного (зокрема, модульного) контролю. Завдання поточного контролю оцінюються в діапазоні від 0 до 100 балів (включно).

Якщо студент набрав за результатами поточного модульного контролю (ПМК) від 0 до 59 балів, йому необхідно виконати отримані у викладача додаткові індивідуальні завдання і захистити їх у терміни, визначені деканатом. У разі невиконання певних завдань поточного контролю з об'єктивних причин, студент має право, за дозволом декана, скласти їх до останнього семінарського (практичного) заняття. Час і порядок складання визначає викладач.

Підсумковий бал за результатами поточного модульного контролю виставляється під час останнього семінарського заняття відповідного семестру.

**Шкала оцінювання знань студентів за результатами  
підсумкового контролю з навчальної дисципліни  
«Сімейне право»**

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ЄКТС	Оцінка за національною шкалою
90-100	A	відмінно
82-89	B	добре
74-81	C	
64-73	D	задовільно
60-63	E	
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

**Розподіл балів,  
що отримують студенти за результатами вивчення  
навчальної дисципліни «Сімейне право»**

Назва модулю, теми	Вид навчальної роботи	Бали
--------------------	-----------------------	------

1	2	3
<b>МОДУЛЬ І.</b>		
<b>Загальні положення сімейного права</b>		
<b>Тема 1.</b> Сімейне право як підгалузь цивільного права України	1. Підготовка питань семінарського заняття	1
	2. Вирішення тестових завдань	1
	3. Виконання навчальних завдань	1
<b>Тема 2.</b> Джерела сімейного права	1. Підготовка питань семінарського заняття	1
	2. Вирішення тестових завдань	1
	3. Виконання навчальних завдань	1



1	2	3
<b>Тема 3.</b> Сімейні правовідносини	1. Підготовка питань семінарського заняття	1
	2. Вирішення тестових завдань	1
	3. Виконання навчальних завдань	1
<b>Тема 4.</b> Поняття шлюбу та сім'ї. Укладення шлюбу.	1. Підготовка питань семінарського заняття	1
	2. Вирішення тестових завдань	1
	3. Виконання навчальних завдань	1
<b>Тема 5.</b> Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні	1. Підготовка питань семінарського заняття	1
	2. Вирішення тестових завдань	1
	3. Виконання навчальних завдань	1
<b>Поточна модульна робота 1</b>		25
<b>МОДУЛЬ 2.</b>		
<b>Правове регулювання сімейних правовідносин</b>		
<b>Тема 6.</b> Особисті немайнові права й обов'язки подружжя	1. Підготовка питань семінарського заняття	1
	2. Вирішення тестових завдань	1
	3. Виконання навчальних завдань	1
<b>Тема 7.</b> Майнові права та обов'язки подружжя	1. Виконання завдань, передбачених планом самостійної роботи.	1
<b>Тема 8.</b> Правовідносини між батьками і дітьми	1. Підготовка питань семінарського заняття	1
	2. Вирішення тестових завдань	1
	3. Виконання навчальних завдань	1

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
<b>Тема 9.</b> Припинення шлюбу	1. Підготовка питань семінарського заняття	1
	2. Вирішення тестових завдань	1
	3. Виконання навчальних завдань	1
<b>Тема 10.</b> Усиновлення. Опіка та піклування. Патронат над дітьми	1. Підготовка питань семінарського заняття	1
	2. Вирішення тестових завдань	1
	3. Виконання навчальних завдань	1
<b>Поточна модульна робота 2</b>		<b>25</b>
<b>Присутність на всіх заняттях (за наявності конспекту)</b>		<b>20</b>
<b>Залік</b>		<b>-</b>
<b>Разом за семестр</b>		<b>100</b>

## Система нарахування додаткових балів за видами робіт

Форма роботи	Вид роботи	Бали
1. Навчальна	1. Участь в предметних олімпіадах: університетських, міжвузівських, всеукраїнських, міжнародних 2. Участь в конкурсах на кращого знавця дисципліни: університетських, міжвузівських, всеукраїнських, міжнародних 3. Виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань підвищеної складності	0-30
2. Науково-дослідна	1. Участь в наукових гуртках («Ін-Юре») 0-20 2. Участь в наукових студентських клубах («Феміда») 0-20 3. Участь в наукових магістерських семінарах 0-15 4. Участь в конкурсах студентських робіт: університетських, міжвузівських, всеукраїнських, міжнародних 0-15 5. Участь в наукових студентських конференціях: університетських, міжвузівських, всеукраїнських, міжнародних 0-15 6. Підготовка публікації у наукових виданнях 0-20 7. Написання та захист наукової роботи з визначеної проблеми 0-20	

## ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

**Аліменти** – грошове утримання, що надається працездатними особами іншим особам (непрацездатним, нужденним тощо) у порядку і випадках, передбачених законом, у зв'язку з існуючими між ними сімейними (родинними) відносинами.

**Аліментні зобов'язання батьків і дітей** – обов'язки батьків щодо надання утримання дітям та повнолітнім непрацездатним дочці, сину та обов'язки повнолітніх дочки, сина щодо надання утримання непрацездатним батькам, які потребують матеріальної допомоги.

**Аліментні зобов'язання подружжя** – обов'язки дружини (чоловіка) щодо надання утримання другому з подружжя у випадках його непрацездатності та нужденності або з інших підстав, передбачених законом.

**Бокова лінія споріднення** – споріднення, яке ґрунтується на походженні осіб від спільного предка.

**Визнання батьківства за рішенням суду** – передбачений законом порядок визначення походження дитини в судовому порядку за заявою матері, опікуна, піклувальника дитини, особи, яка утримує та виховує дитину, самої дитини, яка досягла повноліття, або особи, яка вважає себе батьком дитини; підставою для визнання батьківства є будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від певної особи, зібрані відповідно до Цивільного процесуального кодексу України.

**Визнання шлюбу недійсним** – юридичний акт, який здійснюється в судовому порядку та анулює правові наслідки офіційно зареєстрованого шлюбу у зв'язку з порушенням умов або принципів шлюбу під час його реєстрації.

**Встановлення походження дитини** – передбачений законом порядок визначення особи матері (жінки) та батька (чоловіка), від яких походить дитина та в яких виникають на підставі цього факту юридичні права і обов'язки матері та батька цієї дитини.

**Джерела сімейного права** – офіційні форми вираження сімейно-правових норм, які в сукупності складають сімейне право; офіційні форми вираження правових норм, які

регулюють особисті немайнові та такі, що впливають з них майнові, відносини, які виникають на основі шлюбу та сім'ї.

**Діти** – особи, які не досягли повноліття, особи віком до 18 років; особи, які походять від інших осіб – батька та матері, є їхніми родичами першого ступеня, наступним поколінням; у Сімейному кодексі термін «діти» застосовується лише щодо тих родичів першого ступеня, які не досягли повноліття; до повнолітніх застосовується термін «повнолітні дочка, син».

**Договірний режим майна подружжя** – режим майна чоловіка та дружини, котрий визначений договором між ними (шлюбним договором).

**Законний режим майна подружжя** – правовий режим майна, яке належить чоловікові та дружині, що встановлений законом (Сімейним кодексом України) та діє остільки, оскільки не змінений договором між ними.

**Заручини** – юридичний факт, який виявляється в поданні заяви про реєстрацію шлюбу, він не створює юридичного обов'язку укладення шлюбу, однак покладає на особу, котра відмовилася від шлюбу, обов'язок відшкодувати другій стороні затрати останньої у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля.

**Майнові права та обов'язки подружжя** – права та обов'язки подружжя, які мають економічний зміст і виникають з приводу укладення угод між ними, спільного сумісного чи спільного часткового майна, особистої приватної власності кожного з них, надання утримання один одному.

**Опіка** (над дітьми) – система врегульованих законодавством заходів щодо забезпечення прав малолітніх дітей (віком до 14 років), позбавлених батьківського піклування, які здійснюються в інтересах таких дітей повнолітніми дієздатними особами, призначеними судом або органами опіки та піклування.

**Особисті немайнові права чоловіка та дружини** – такі, що передбачені та охороняються законом права, які не мають економічного змісту.

**Патронат** – правова форма влаштування дитини, котра позбавлена батьківської опіки, за якої вона передається на виховання в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення нею повноліття на договірній основі за плату.

**Перешкоди до укладення шлюбу** – передбачені законом юридичні факти, які унеможливають укладення правозгідного шлюбу та можуть спричинити недійсність шлюбу або стати підставою визнання його недійсним судом.

**Піклувальник** – повнолітня дієздатна особа, яка призначається судом або органом опіки та піклування для здійснення прав і обов'язків неповнолітньої дитини та представництва в разі потреби її інтересів у суспільстві.

**Позбавлення батьківських прав** – санкція, яка застосовується судом у передбачених законом випадках до батьків, які не виконують батьківських обов'язків або зловживають батьківськими правами, унаслідок якої втрачається правовий зв'язок між батьком (матір'ю) та дитиною.

Право особистої приватної власності дружини/чоловіка – забезпечене законом право (можливість) дружини/чоловіка на свій розсуд володіти, користуватися та розпоряджатися майном, придбаним кожним із них до шлюбу або під час нього на визначених законом підставах, яке не належить до спільного майна подружжя.

**Принципи сімейного права** – основні засади, керівні ідеї, відповідно до яких здійснюється правове регулювання сімейних суспільних відносин.

**Реєстрація шлюбу** – акт реєстрації громадянського стану, який здійснюється уповноваженими органами держави за заявою чоловіка та жінки за наявності передбачених законом умов і посвідчує факт створення сім'ї та виникнення прав і обов'язків подружжя.

**Розірвання шлюбу** – передбачена законом процедура припинення шлюбу шляхом розлучення подружжя в органах РАЦС або в суді.

**Система сімейного права** – упорядкована сукупність сімейно-правових норм та інститутів, розміщених у певній послідовності та пов'язаних між собою загальними принципами.

**Сім'я** – коло осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

**Сімейне право** – підгалузь цивільного права, сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові та майнові відносини людей, і виникають на основі шлюбу та сім'ї.

**Сімейні правовідносини** – це врегульовані нормами сімейного права особисті немайнові та майнові відносини людей, що виникають на основі шлюбу та сім'ї.

**Спільне сумісне майно подружжя** – майно, що придбане чоловіком та дружиною під час перебування в офіційно зареєстрованому шлюбі, яке належить кожному з них рівною мірою у повному обсязі, володіння, користування та розпорядження яким вони здійснюють за взаємною згодою.

**Усиновлення** – прийняття особою дитини у свою сім'ю на правах дочки чи сина, здійснене на підставі рішення суду в найвищих інтересах дитини, для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя.

**Шлюб** – сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

**Шлюбний вік** – встановлений законом вік, з досягненням якого виникає право укладати шлюб; в Україні – 18 років.

**Шлюбний контракт** – нотаріально посвідчена угода, що укладається особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, або подружжям, в якій вони врегульовують майнові відносини, визначають свої взаємні майнові права та обов'язки як подружжя та як батьки.

## ПЕРЕЛІК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

### *Нормативно-правові акти:*

1. Конституція України : Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. №254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.
2. Декларація прав дитини: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 р. № 1386 (XIV) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995\\_384](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_384). – Назва з екрана.
3. Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок: Ухв. Постановою Верховної Ради України від 5 березня 1999 р. № 475-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/475-14>. – Назва з екрана.
4. Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми від 20 травня 1980 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994\\_327](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_327). – Назва з екрана.
5. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994\\_135](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_135). – Назва з екрана.
6. Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом від 15 жовтня 1975 р. № ETS85 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994\\_568](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_568). – Назва з екрана.
7. Загальна Декларація прав людини: Прийнята і проголошена в резолюції 217 А (III) Генеральної Асамблеї від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995\\_015](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015). – Назва з екрана.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004). – Назва з екрана.
9. Конвенція про контакт з дітьми від 15 травня 2003 р. № ETSN192 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994\\_659](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_659). – Назва з екрана.



10. Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995\\_207](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_207). – Назва з екрана.
11. Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 22.01.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/card/997\\_009](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/card/997_009). – Назва з екрана.
12. Конвенція про стягнення аліментів за кордоном від 20 червня 1956 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995\\_425](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_425). – Назва з екрана.
13. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>. – Назва з екрана.
14. Концепція Державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р. №1242 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1242-2007-%D0%BF>. – Назва з екрана.
15. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>. – Назва з екрана.
16. Положення про дитячий будинок сімейного типу: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. №564 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF>. – Назва з екрана.
17. Положення про Міністерство юстиції України: затв. Указом Президента України від 2 липня 2014 р. № 228 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF> – Назва з екрана.
18. Положення про прийомну сім'ю: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF>. – Назва з екрана.
19. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей : постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 р. № 905

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF>. – Назва з екрана.
20. Про затвердження Правил державної реєстрації актів громадянського стану в Україні: наказ Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2000 р. № 52/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00>. – Назва з екрана.
21. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. №2235-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>. – Назва з екрана.
22. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21 листопада 1992 р. № 2811-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>. – Назва з екрана.
23. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 1 липня 2010р. № 2398-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2398-17>. – Назва з екрана.
24. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам: Закон України від 16 листопада 2000 р. № 2109-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2109-14>. – Назва з екрана.
25. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 1 червня 2000 р. № 1768-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1768-14>. – Назва з екрана.
26. Про органи та служби у справах неповнолітніх і спеціальні установи для неповнолітніх: Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.
27. Про охорону дитинства: Закон України від 21 квітня 2001 р. №2402-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>. – Назва з екрана.
28. Про перелік видів доходів, які враховуються при визначення розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993

- р. № 146 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/146-93-%D0%BF>. – Назва з екрана.
29. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15 листопада 2001 р. №2789-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2789-14?test=BG0MfQ5E36j9nXJUzi8VUtiqHI4WIs80msh8Ie6>. – Назва з екрана.
30. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21 червня 2006 р. № 878-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>. – Назва з екрана.
31. Про особисте селянське господарство : Закон України від 15.05.2003 №742-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/742-15>. – Назва з екрана.
32. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>. – Назва з екрана.
33. Про фермерське господарство : Закон України від 19 червня 2003 р. № 973-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/973-15>. – Назва з екрана.
34. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002р. № 2947-III // Офіційний вісник України. – 2002. – № 7. – Ст. 273 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>. – Назва з екрана
35. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/435-15>. – Назва з екрана.
36. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. №1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/1618-15>. – Назва з екрана.

### *Література*

#### *Основна:*

37. Сімейне право України : підручник / Л.М.Баранова, В.І.Борисова, І.В.Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В.І.Борисової та І.В.Жилінкової. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 288 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.yurincom.com/files/content/SimeyPravo.pdf>. – Назва з екрана.

38. Цивільне та сімейне право України : підручник / За ред. С.О.Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців “Правова єдність”, 2009. – 968 с.
39. Сімейне право України: Підручник // за ред. В.І. Борисової та І.В.Жилінкової. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 264 с.
40. Сімейне право України: Підручник // за ред. Ю.С. Червоного. – К.: Істина, 2004. – 400 с.

#### *Додаткова:*

41. Апопій І. В. Сімейне право України : Навчальний посібник / І.В.Апопій. – К. : ЦУЛ, 2011. – 359 с.
42. Гопанчук В. С. Сімейне право України: Підручник / В.С.Гопанчук. – К.: Істина, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ebk.net.ua/Book/SPravo/index.htm>. – Назва з екрана.
43. Дякович М. М. Сімейне право України : Навчальний посібник / М.М. Дякович. – 2-ге вид. випр. та допов. – К. : Правова єдність; Алерта; ЦУЛ, 2012. – 552 с.
44. Іванов Ю. Ф. Сімейне право України : посіб. для підготов. до іспитів / Ю.Ф.Іванов, М. В. Іванова. – К. : Паливода А. В. [вид.], 2013. – 239 с.
45. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / За ред. С.О.Харитонова. – Х. : ТОВ “Одиссей”, 2008. – 560 с.
46. Популярна юридична енциклопедія. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.
47. Правознавство : навч. посіб. / С. В. Дрожжина, І. В. Шульженко, О.О.Одінцова [та ін.]. – Донецьк, 2011. – 703 с.
48. Процесуальні документи у цивільних справах (теорія, методика, практика): Науково-практичний посібник / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 896 с.
49. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Право власності : [підруч.] / Зорислава Ромовська. – К.: Правова єдність, 2011. – 246с.
50. Ромовська З.В. Сімейне законодавство України : посібник / З.В.Ромовська, Ю.В.Черняк ; Академія адвокатури України, Школа адвокатської підготовки. – К.: Прецедент, 2006. – 96 с.

51. Сімейне право України : навчальний посібник / За ред. Є.О.Харитонов. – К. : Істина, 2010. – 320 с.
52. Сімейний кодекс України. Науково-практичний коментар / Зорислава Ромовська. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Правова єдність, Всеукраїнська асоціація видавців, 2009. – 432 с.
53. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / І.В.Жилінкова, В.К. Антошкіна, Н.А. Д'ячкова, В.Ю. Москалюк та ін. / За ред. Жилінкової І.В. – Х. : Ксилон, 2008. – 855 с.
54. Словник юридичних термінів і понять [Текст] : навч. посіб. / [В.Г.Гончаренко та ін.] ; за ред. проф. В. Г. Гончаренка та З.В.Ромовської ; Акад. адвокатури України. – К. : Юстініан, 2013. – 597 с.
55. Сучасна правова енциклопедія / за заг. ред. О. В. Зайчука. – К.: Юрінком Інтер , 2009. – 384 с.
56. Цивільне право України. Альбом схем. Навчальний посібник. Вид. 3-тє, перероб. та доп. / за ред. Є.О. Мічуріна. – Харків, 2010. – 448с.
57. Цивільне законодавство України. Основні категорії, принципи та концепти / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, О. В. Басай [та ін.]. - Одеса : Фенікс, 2012. – 339 с.
58. Цивільне право України. Загальна частина : Підруч. / за ред. О.В.Дзери. – Вид. 3-тє, допов. та переробл. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.
59. Цивільне право України. Особлива частина : Підруч. / за ред. О.В.Дзери. – Вид. 3-тє, допов. та переробл. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 1176 с.
60. Цивільне та сімейне право: навчально-методичний посібник / укладач Лікар В.В. – НМЦ., 2008. – 393 с.
61. Цивільне право України. Договірні та не договірні зобов'язання. Підручник (2-е вид. змін. та доп.) / за ред. С.С. Бичкової. – К.: КНТ, 2008. – 498 с.
62. Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О.Санахметова. – К.: Істина, 2003. – 776 с.
63. Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. В.І. Борисової, І.В.Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.
64. Цивільний кодекс України : Науково–практичний коментар / За заг. ред. Є.О. Харитонova, Н.Ю. Голубєвої. – Вид. 6-тє, перероблене та доповнене.– Х.: ТОВ „Одіссей”, 2010. – 1216 с.

65. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України. Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2011. – 808 с.
66. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / за ред. І.А.Бірюкова, Ю. О. Заїки. – К. : Вид. дім «Скіф», 2013. – 528 с.
67. Цивільний кодекс України. Науково–практичний коментар. Видання шосте, перероблене та доповнене. / За заг. ред. Є.О.Харитонova, Н.Ю. Голубевої. – Х.: ТОВ „Одіссей”, 2010. – 1216 с.